

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Ἐπιστημονικὴ ἑπετηρίδα Θεολογικῆς Σχολῆς: 1) Νέα Σειρὰ Τμήματος Θεολογίας, τόμ. 3, Θεσσαλονίκη 1993-1994, σχ. 24Χ17 ἐκ., σσ. 1-466. 2) Τμήματος Ποιμαντικῆς καὶ Κοινωνικῆς Θεολογίας, τόμ. 4, Θεσσαλονίκη 1995, σχ. 24Χ17 ἐκ., σσ. 1- 232.

Ὁ πρῶτος ἐκ τῶν δύο τούτων τόμων, ὅστις ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Τμήματος Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, παρουσιάζει τὰς ἀξιολόγους Εἰσηγήσεις καὶ τὰ Πρακτικὰ τοῦ Β' Διαχριστιανικοῦ Συμποσίου, τὸ ὁποῖον ὠργανώθη ὑπὸ τοῦ ὡς ἄνω Τμήματος καὶ ὑπὸ τοῦ Ἰνστιτούτου Ateneo Antonianum τῆς Ρώμης καὶ ἠσχολήθη περὶ τὸ ἐνδιαφέρον τὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας θέμα: «*Ἡ μοναστικὴ πνευματικότητα στὴν Ἀνατολὴ καὶ στὴ Δύση*». Αἱ εἰσηγήσεις, αἰτινες ἔδειξαν «*τί εἶναι ἡ φιλόσοφος, στενὴ καὶ τεθλιμμένη ὁδὸς τῆς κατὰ Χριστὸν μονώσεως, ἡ ἀπάγουσα εἰς τὴν ζωὴν*» (πρβλ. *Ματθ. ζ', 13-14*) (σ. VII), ἐγένοντο εἰς δύο γλώσσας (ἐλληνικὴν ἢ ἰταλικὴν). Ὡς σημειοῖ ἡ Α.Θ.Π. ὁ Σεπτὸς Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης κ. Βαρθολομαῖος, ἐν τῷ δημοσιευμένῳ εἰς τὴν σελ. XI συγχαρητηρίῳ καὶ εὐχετηρίῳ Γράμματι Αὐτοῦ, «*οἱ σχόντες τὴν πρωτοβουλίαν τοῦ ἐν προκειμένῳ θεαρέστου ἐγχειρήματος εἶναι ὄντως ἄξιοι θερμῶν συγχαρητηρίων ἐπὶ τῇ ἐπιλογῇ τόσοι τοῦ θέματος ὅσον καὶ τοῦ τόπου διεξαγωγῆς τοῦ Συμποσίου. Οὐδεμία ἄλλη πόλις τῆς Ἑλλάδος θὰ ἠδύνατο φύσει τε καὶ θέσει νὰ παραβληθῇ πρὸς τὴν ἀμέσως γειτνιαζούσαν πρὸς τὸν ἱερὸν Ἄθωνα θεοφρούρητον πόλιν τῆς Θεσσαλονίκης διὰ τὴν συγκρότησιν τοιοῦτου διαλόγου, καὶ οὐδὲν ἄλλο θέμα θὰ ἦτο πλέον ἐπίκαιρον καὶ ἐπιβεβλημένον, ὡς ἀντίδοτον εἰς τὴν ὑλόφρονα καὶ ἀσεβῆ καταναλωτικὴν μανίαν τῶν ἡμερῶν*».

Ὁ δεῦτερος ἐκ τῶν τόμων, ὅστις ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Θεσσαλονίκης Τμήματος Ποιμαντικῆς καὶ Κοινωνικῆς Θεολογίας, περιλαμβάνει ἐνδιαφερούσας μελέτας, ἀναφερομένας εἰς πάντας τοὺς κλάδους τῆς Ὁρθοδόξου Θεολογίας. Ἰδιαιτέρως προβάλλονται ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργον τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης, Ἱεροσολυμίτου ἢ διδασκαλία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης' παλαιὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία τοῦ Ἁγίου Ὁρους' λειτουργικοκανονικαὶ διατάξεις' ἢ διδασκαλία Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ' τὸ περιεχόμενον τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς' ἢ ζωὴ τῆς πρώτης Ἐκκλησίας' ὁ χαρακτηρισμὸς «*Ναζωραῖος*» κ.ἄ.

Οἱ δύο Τόμοι τῆς Ἐπετηρίδος πιστοποιοῦν τὴν ἐξαίρετον ποιότητα τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, διὰ τὴν ὁποίαν Σχολὴν ἰσχύει ὅ,τι ὁ ὑπογραφόμενος ἔγραψε τῷ 1992 ἐπὶ τῷ ἑορτασμῷ τῆς πεντηκονταετηρίδος αὐτῆς, τοῦ ὁποίου, ὡς γνωστόν, μετέσχον καὶ ὁ Μακ. Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος κ. Σεραφεῖμ, τὰ μέλη τῆς Ἱ. Συνόδου καὶ

πολλοὶ τῶν Σεβ. Ἱεραρχῶν. Ἐπειδὴ καὶ ἐν ἄλλαις σελίσαι τῆς «Θεολογίας» γίνεται ἀναφορὰ εἰς τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ἃς ἐπιτραπῆ εἰς τὸν ὑπογραφόμενον νὰ ὑπομνήσῃ ὅ,τι οὗτος ἐξ ἀφορμῆς τοῦ ἑορτασμοῦ τούτου ἔχει τονίσει περὶ τῆς δραστηριότητος καὶ προσφορᾶς τῆς Σχολῆς ταύτης:

«Ἡ Σχολὴ αὕτη, — ἐγράψαμεν —, ἥτις εἶναι ἀναμφισβόλως μία τῶν καλυτέρων Θεολογικῶν Σχολῶν τοῦ κόσμου, ἔχει συντελέσει τὰ μέγιστα εἰς τὴν σημαντικὴν προβολὴν τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τῆς Ὁρθοδόξου Θεολογίας ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος· εἰς τὴν ἐν πολλοῖς σημείοις ρηξικέλευθον καὶ πρωτοπόρον ἀνάπτυξιν πολλῶν ἐπὶ μέρους θεολογικῶν κλάδων· εἰς τὴν παρουσίαισιν συγγραφικοῦ ἔργου διεθνοῦς ἀναγνωρίσεως· εἰς τὴν ἀξιοποίησιν τοῦ ὀρθοδόξου οἰκουμενικοῦ πνεύματος· εἰς τὴν λελογισμένην προώθησιν τῶν διορθοδόξων καὶ διεκκλησιαστικῶν διαλόγων ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς ἀκραιφνοῦς ὀρθοδόξου παραδόσεως· εἰς τὴν ἐναρμόνισιν τῶν παραδεδομμένων μορφῶν τῆς θεολογικῆς σκέψεως μετὰ — ὑγιᾶν κατὰ κανόνα — προοδευτικῶν δραματισμῶν καὶ προοπτικῶν· εἰς τὴν ἐκτεταμένην συνεργασίαν μετὰ τῆς Μητρὸς Ἐκκλησίας, εἰς τὴν παρὰ τοῖς φοιτηταῖς καλλιέργειαν ἀρτίας ἐκκλησιαστικῆς συνειδήσεως κ.λπ.

»Ἡ λαμπρὰ καὶ διεθνοῦς ἀκτινοβολία Θεολογικῆ Σχολῆς Θεσσαλονίκης ἔχει ἰδιαιτέρως ἀναπτύξει τὸν προφορικὸν καὶ γραπτὸν διάλογον καὶ τὴν συνεργασίαν τῶν ἐκλεκτῶν στελεχῶν τοῦ διδακτικοῦ τῆς προσωπικοῦ μετὰ τῶν συναδέλφων τῶν τῆς ὡσαύτως ἀκτινοβόλου Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν καὶ τῶν λοιπῶν λαμπρῶν Σχολῶν τοῦ σφριγῶντος Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου καὶ μετὰ τῶν διαφόρων φορέων καὶ παραγόντων τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτιστικῆς ζωῆς καὶ δι' αὐτὸ συμβάλλεται εἰς τὴν ἀνύψωσιν τῆς ποιοτικῆς στάθμης τοῦ πνευματικοῦ βίου τῆς Συμπρωτεύουσας, τῆς Β. Ἑλλάδος καὶ ὁλοκλήρου τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου. Ὡσαύτως ἡ Θεολογικὴ αὕτη Σχολή, ἥτις ἔχει ἀναδείξει πλῆθος διακεκριμένων κληρικῶν καὶ λαϊκῶν θεολόγων, ἐνισχύει πολλὰς πρωτοβουλίας καὶ ἀνακαινιστικὰς ἐνεργείας τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, τῶν ὁμόρων καὶ λοιπῶν Ἱ. Μητροπόλεων τοῦ Βορειοελλαδικοῦ χώρου, τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ὡς καὶ τοῦ καθ' ὅλου Ἑλληνισμοῦ». (Περιοδικὸν «Ἐκκλησία» ἔτος 1992, σ. 583).

Ὡσαύτως ἐν ἀθηναϊκῇ ἐφημερίδι ἔχομεν ἐπισημάνει τὰ ἑξῆς: «Ἡ Σχολὴ αὕτη ἔχει προωθήσει σημαντικῶς τὴν σὲ πολλὰ σημεία ρηξικέλυθη καὶ πρωτοπόρο ἀνάπτυξιν πολλῶν ἐπὶ μέρους τομέων ἢ καὶ ὁλοκλήρων κλάδων τῆς Θεολογικῆς Ἐπιστήμης. Ἔστωσαν ὡς παραδείγματα ἢ —κατὰ κανόνα λελογισμένη— χρήσις τῆς ἱστοριοφιλολογικῆς καὶ μορφοϊστορικῆς μεθόδου στὶς βιβλικὰς σπουδὰς· ἢ ἐντατικὴ καλλιέργεια τῶν πατερικῶν μελετῶν· ἢ ἐπισημανσις καὶ διάδοσις τῆς θεολογικῆς παραδόσεως, ποῦ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὸν ἅγιον Γρηγόριον Παλαμᾶ· ἢ ἐφαρμογὴ τῆς γενετικῆς ἱστορικῆς μεθόδου στὶς λειτουργικὰς σπουδὰς καὶ ἢ δημιουργία προϋποθέσεων ἀναπτύξεως ὀρθοδόξου λειτουργικῆς κινήσεως· ἢ σημαντικωτάτη καλλιέργεια τῆς Ἱστορίας τῶν Σλαβικῶν Ἐκκλησιῶν· ἢ προβολὴ τῆς πνευματικῆς κληρονομίας τοῦ

ἀγίου Δημητρίου καὶ τῶν φωτιστῶν τῶν Σλάβων, Θεσσαλονικέων ἁγίων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου' ἢ προβολὴ τῶν θησαυρῶν τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησιαστικῆς Τέχνης καὶ τοῦ ἁγίου Ὁρους ὡς ἀκτινοβόλου πνευματικοῦ κέντρου τῆς Ὁρθοδοξίας' ἢ ἀπελευθέρωσις τῆς Ὁρθοδόξου δογματικῆς διδασκαλίας ἀπὸ τὸν σχολαστικὸ ἢ προτεσταντικὸ ἐναγκαλισμὸ' ἢ ἀνάπτυξις τῶν Θεομητορικῶν καὶ Ἀγιολογικῶν Σπουδῶν (σὲ συνεργασία καὶ μὲ τὸ Ἀγιολογικὸ Κέντρο τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης)' ἢ συγχρονισμένη ἀντιμετώπισις προβλημάτων τῆς Χριστιανικῆς Ἠθικῆς καὶ Κοινωνιολογίας' ἢ καλλιέργεια τοῦ θρησκευολογικοῦ προβληματισμοῦ' ἢ προώθησις τῶν Ὁρθοδόξων Θεομητορικῶν (Μαριολογικῶν) σπουδῶν' ἢ συμβολὴ στὴν Οἰκουμενικὴ Θεολογία' ἢ ἀνάδειξις τοῦ Ὁρθοδόξου Κανονικοῦ Δικαίου καὶ τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Διακονικοῦ πνεύματος' ἢ προώθησις τοῦ πνεύματος τῆς συνεργασίας τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Πρωτοθρόνου Σελτοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ πολλὰ ἄλλα σημαντικὰ ἐπιτεύγματα». (Ἐφημ. «Ἐλεύθερος Τύπος», Νοέμβριος 1992. Περ. «Ἐκκλησία», ἔτος 1992, σ. 678).

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Ἡλία Δ. Μπάκου, *Βυζαντινὴ ποίηση καὶ εἰκονομαχικαὶ ἔριδες*, Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορία, Ἀθήναι, 1992, σχ. 24Χ17 ἐκ., σσ. 1-382.

Ἡ μελέτη αὕτη, ἥτις ἐνεκρίθη ὑπὸ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ὡς διδακτορικὴ διατριβή, ἀποτελεῖ συνθετικὴν ἐργασίαν, ἐξετάζουσαν τὴν σχέσηιν τῆς Λειτουργικῆς καὶ Ἐπιγραμματορικῆς Βυζαντινῆς Ποιήσεως πρὸς τὰς εἰκονομαχικὰς ἔριδας καὶ ἀναζητοῦσαν ἐρμηνευτικῶς τὰ βαθύτερα γενεσιουργὰ αἰτία (θεολογικά, ἱστορικά, κοινωνικά κ.ά.), τὰ ὁποῖα ὠδήγησαν εἰς τὴν πολυτάραχον κρίσιν τῆς εἰκονομαχικῆς περιόδου.

Μετὰ τὸν Πρόλογον, τὸν Πίνακα Περιεχομένων καὶ τὰς Συνομογραφίας σσ. 9-14), ἡ Εἰσαγωγή (σσ. 15-34) ἀναφέρεται εὐσυνόπτως εἰς τὰς πρὸ τῆς εἰκονομαχίας ἀντιλήψεις περὶ τῶν ἱερῶν εἰκόνων καὶ εἰς τὰς κατ' αὐτῶν ἀντιδράσεις. Οὕτω κατανοοῦνται τὰ βαθύτερα αἰτία τῆς εἰκονομαχίας.

Τὸ Α' μέρος (σσ. 35-106), ὅπερ ἀποτελεῖται ἐκ δύο κεφαλαίων καὶ ἔχει τὸν τίτλον «*Εἰκονομαχικὴ κρίσις καὶ Θεολογία τῶν εἰκονομάχων*», ἐστιάζει τὴν ἔρευναν εἰς τὰ ἱστορικά καὶ ἰδεολογικά - θεολογικά προβλήματα. Παρουσιάζεται ἡ πνευματικὴ κρίσις πρὸ τῆς εἰκονομαχίας, κατὰ τὴν διάρκειαν αὐτῆς καὶ μετ' αὐτήν. Γίνεται ἱστορικὴ ἐπισκόπησις τῶν γεγονότων, σκιαγραφεῖται ἡ ὀξύτης τοῦ ἀγῶνος καὶ ἐπισημαίνεται ἡ ἀνάμιξις τῆς Πολιτείας εἰς τὰ ἐκκλησιαστικά καὶ θεολογικά ζητήματα. Ἐν συνεχείᾳ ἀναπτύσσονται αἱ θεολογικαὶ ἀντιλήψεις τῶν εἰκονομάχων περὶ τῶν ἱερῶν εἰκόνων, τῶν ἱερῶν σεβασμάτων καὶ τῶν ἱερῶν λειψάνων, περὶ τῆς τιμῆς τῶν ἁγίων καὶ τῆς Θεοτόκου, περὶ τῆς ἐνσάρκου Οἰκονομίας τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν πρὸς αὐτὴν συναφῶν περὶ τοῦ Τριαδικοῦ δόγματος ἀληθειῶν καὶ θεολογικῶν προεκτάσεων. Ἰδιαιτέρως ἐπισημαίνονται ἡ ἀπόρριψις τῆς θεότητος τοῦ Χριστοῦ διὰ τοῦ ὄρου «*ψιλὸς ἄνθρωπος*» ἢ ἄρνησις τῆς ἀνθρωπότητος

τοῦ Χριστοῦ ὡς κατὰ δόκησιν καὶ φαντασίαν σαρκωθέντος· αἱ περὶ τὰς δύο φύσεις τοῦ Χριστοῦ κακοδοξία τῶν εἰκονομάχων· ἡ ἀμφισβήτησις τοῦ Τριαδικοῦ δόγματος διὰ τῆς φράσεως «*ιδιούποστατον ἕτερον πρόσωπον*» καὶ αἱ θεολογικαὶ προεκτάσεις περὶ τῆς «*ἀποστασίας*» ἐκ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως. Ὁ συγγραφεὺς δὲν καθιστᾷ μόνον ἐμφανεῖς τὰς εἰκονομαχικὰς κακοδοξίας, ἀλλὰ καὶ ἀναιρεῖ αὐτὰς διὰ τῆς θεολογίας τῶν εἰκονοφίλων.

Τὸ Β' μέρος (σσ. 107-338), ὅπερ ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν κεφαλαίων καὶ ἔχει τὸν τίτλον «*Ἡ βυζαντινὴ ποίησις εἰς τὰς ἰδεολογικὰς καὶ θεολογικὰς ἀντιπαραθέσεις εἰκονομάχων καὶ εἰκοφίλων*», ἐξετάζει κυρίως ποιητικά, θεολογικὰ καὶ γραμματολογικὰ προβλήματα ἐν σχέσει πρὸς τὴν εἰκονομαχίαν. Ἐν ἀρχῇ γίνεται λόγος περὶ τῆς εἰκονομαχικῆς κυρίως ἐπιγραμματικῆς ποιήσεως τῆς Χαλκῆς Πύλης Λέοντος Γ' καὶ τῶν εἰκονομάχων ποιητῶν Ἰωάννου, Ἰγνατίου, Σεργίου καὶ Στεφάνου. Ἐν συνεχείᾳ γίνεται ἀναφορὰ εἰς αἰρετικὴν ποίησιν καταδικασθεῖσαν ὑπὸ τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἢ ἀναιρεθεῖσαν ὑπὸ Ὁρθοδόξων καὶ εἰς τὴν ἐπιγραμματικὴν καὶ ρυθμοτονικὴν λειτουργικὴν ποίησιν τοῦ αὐτοκράτορος Θεοφίλου. Ἐνταῦθα, σὺν τοῖς ἄλλοις, ὁ σ. καταδεικνύει ὅτι ὁ Θεόφιλος δὲν ὑπῆρξεν ἐπιγραμματοποιὸς ὡς μέχρι τοῦδε ἐπιστεύετο. Τὰ ἐπιγράμματα ἀναλύονται καὶ σχολιάζονται φιλολογικῶς (γλῶσσα, ὕφος, μέτρον) καὶ θεολογικῶς. Τὸ δεῦτερον κεφάλαιον τοῦ Α' μέρους προβάλλει τὴν εἰκονοφίλον ἐπιγραμματικὴν ποίησιν, διὰ τῆς ὁποίας ἀντικρούονται τὰ εἰκονομαχικὰ ἐπιγράμματα καὶ προβάλλεται ἡ ὀρθόδοξος διδασκαλία. Εἰδικώτερον παρουσιάζεται ἡ ἐπιγραμματικὴ ποίησις περὶ τὴν Χαλκὴν Πύλην (Εἰρήνης τῆς Ἀθηναίας καὶ Μεθοδίου τοῦ Πατριάρχου), ἡ ποίησις Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου, τῶν Πατριαρχῶν Γερμανοῦ, Ταρασίου, Νικηφόρου καὶ Μεθοδίου καὶ τοῦ μοναχοῦ Θεοφάνους τοῦ Γραπτοῦ. Τὸ κεφάλαιον αὐτὸ κατακλείεται διὰ τῆς παρουσιάσεως τοῦ ἀνωνόμου εἰκονοφίλου ἐπιγράμματος τοῦ Ψαλτηρίου τῆς ἰ. μονῆς Παντοκράτορος Ἀγίου Ὁρους. Τὸ τελευταῖον κεφάλαιον τοῦ Β' μέρους, ὅπερ εἶναι ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρον καὶ ἐκτεταμένον, ἐξετάζει τὴν συμβολὴν τῆς λειτουργικῆς ποιήσεως εἰς τὴν ἔξαρσιν τῆς ὀρθοδόξου πίστεως κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Εἰκονομαχίας. Τὸ κεφάλαιον τοῦτο προσεγγίζει μέγα μέρος τῆς λειτουργικῆς ποιήσεως, ἀναλύει ταύτην δογματικῶς, ἐρευνᾷ τὴν σχέσιν ταύτης πρὸς τὰς εἰκονομαχικὰς ξριδας καὶ διαλαμβάνει, κυρίως ἐκ τῆς ὑμνογραφίας, πλειάδα θεμάτων, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται εἰς τὰς κακοδοξίας τῶν εἰκονομάχων, εἰς τὴν σάρκωσιν καὶ ἐνανθρώπησιν τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ, εἰς τὴν Θεοτόκον, εἰς τὸν Τίμιον Σταυρὸν καὶ τὴν Ἀνάστασιν, εἰς τὰς πρεσβείας τῆς Θεοτόκου, τῶν ἀγγέλων καὶ τῶν ἁγίων, εἰς τὰ ἱερὰ λείψανα, εἰς τὰς σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, εἰς τὰς ἀθέσμους χειροτονίας τῶν εἰκονομάχων, εἰς τὴν φιλανθρωπίαν, εἰς τὰς ἐπιδράσεις τοῦ ἰουδαϊκοῦ καὶ ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ εἰς τὸν ἱστορικὸν χαρακτήρα πολλῶν ὕμνων, ἀναφερομένων κυρίως εἰς τὴν ἀναστήλωσιν τῶν ἱερῶν εἰκόνων καὶ τὸν θρίαμβον τῆς Ὁρθοδοξίας.

Ἐν τοῖς Ἐπιλεγομένοις (σσ. 339-346) δὲν γίνεται μόνον ἀνακεφαλαίωσις τῶν πορισμάτων τῆς μελέτης, ἀλλὰ καὶ δίδονται ἐναύσματα καὶ ὠθησις

πρὸς περαιτέρω διερεῦνησιν τῆς περιόδου τῆς «μεγάλης σιγῆς» (ζ'-θ' αἰ.). Ἡ κατ' ἐπιλογὴν Βιβλιογραφία (σσ. 347-362) περιέχει τὰς πηγὰς καὶ σχετικὰ πρὸς τὸ θέμα τῆς μελέτης ἑλληνικὰ καὶ ξένα βοηθήματα. Οἱ Πίνακες (σσ. 365-378), παρουσιάζοντες τὰ κυριώτερα ὀνόματα, ὄρους καὶ πράγματα, ὡς καὶ χωρία τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν, διευκολύνουν τὸν ἀναγνώστην, ἐνῶ ἡ περιλήψις εἰς τὴν Ἀγγλικὴν (σσ. 379-442) καθιστᾷ προσιτὴν τὴν μελέτην εἰς εὐρύτερους ἐπιστημονικοὺς κύκλους.

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω παρατεθείσης εὐσυνόπτου ἀναλύσεως τοῦ περιεχομένου τῆς ἐπὶ διδασκορίας διατριβῆς τοῦ κ. Ἡλίας Μπάκου, ἥτις κυκλοφορεῖται εἰς καλαίσθητον καὶ ἐπιμελετημένην ἔκδοσιν, καθίσταται φανερὰ ἡ σπουδαιότης αὐτῆς. Ὁ σ. ἀντιμετώπισεν ἐπιτυχῶς τὰς δυσχερείας, αἱ ὁποῖαι ἐδημιουργοῦντο ἐκ τῆς πολυπύχου ὕψους τῆς ἐργασίας καὶ ἐκ τῆς σπάνεως τῶν εἰκονομαχικῶν πηγῶν. Οὗτος, ὑπὸ τὴν διπλὴν ιδιότητα αὐτοῦ ὡς θεολόγου καὶ φιλολόγου, ἐξισορροπεῖ διαλεκτικῶς καὶ συνθετικῶς τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν σχετικῶν προβλημάτων εἰς τρόπον ὥστε, ὡς ἐπισημαίνει ὁ ἴδιος, «κατὰ τὴν πορείαν τῆς μελέτης καὶ κατὰ περίστασιν, ἡ φιλολογικὴ θεώρησις νὰ ἐναλλάσσεται πρὸς τὴν θεολογικὴν τοιαύτην, καὶ τἀνάπαλιν, διὰ τὴν γραμματολογικὴν καὶ θεολογικὴν ἀνάλυσιν καὶ ἐρμηνείαν τῆς ποιήσεως... Ἡ παράθεσις καὶ ἀντιπαράθεσις ὕμνων, ἐπιγραμματικῶν ἢ ἀποσπασμάτων αὐτῶν εἰς τοιαύτην ἐργασίαν καθίσταται ἀναπόφευκτος..., διότι κατὰ τὸ πλεῖστον μέρος τῆς ἐργασίας οἱ ὕμνοι καὶ τὰ ἐπιγράμματα ἀποτελοῦν σχεδὸν ἀποκλειστικὴν πηγὴν» (σ. 31). Ὁ σ., σχολιάζων τοὺς ὕμνους, τοὺς συγκρίνει πρὸς ἄλλους ἢ καὶ πρὸς πεζὰ κείμενα, «προκειμένου νὰ καταδειχθῇ ἡ σχέσις ποιητικῶν καὶ πεζῶν κειμένων: βιβλικῶν χωρίων, πατερικῶν λόγων, συναξαριῶν, βίων ἀγίων, ὁμηρικῶν λεκτικῶν δανείων κ.ἄ.» (σ. 31-32).

Εἰς πάντα τὰ ἐπὶ μέρους κεφάλαια τῆς διατριβῆς, ἥτις πλουτίζει τὴν καθ' ὅλου βυζαντινολογικὴν γραμματείαν, εἶναι ἔκδηλα ὁ ἄριστος θεολογικὸς καὶ φιλολογικὸς ἐξοπλισμὸς τοῦ σ., ἡ φιλολογικὴ πρωτοτυπία, ἡ ἐξονυχιστικὴ καὶ ἀρτία χρήσις σπανίων πηγῶν, ἡ σαφήνεια τῆς ἐκφράσεως, ἡ βαθεῖα γνώσις τῆς ὀρθοδόξου δογματικῆς παραδόσεως, ἡ ἰκανότης πρὸς ἐπιτυχῆ θεολογικὴν ἐρμηνευτικὴν ἐμβάθυνσιν καὶ ἡ κριτικὴ συνθετικὴ καὶ συγκριτικὴ δεξιότηχία. Ὁ σ. ἰδιαιτέρως καθιστᾷ σαφές, ὅτι ὁ ὀρθόδοξος πιστὸς «διὰ τῶν ὕμνων καὶ τῶν προσευχῶν διακηρύσσει τὴν δογματικὴν διδασκαλίαν τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ τὴν πίστιν του εἰς αὐτὴν καὶ ἐξυμνεῖ τὴν ἀκρίβειαν τοῦ βίου καὶ τὴν παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας, διὰ τῆς ὕμνολογίας ἀγίων, ὁσίων, ὁμολογητῶν καὶ μαρτύρων τῆς πίστεως» (σ. 192).

Ὁ κ. Ἡλίας Μπάκος διὰ τῆς ἀξιεπαίνου διατριβῆς του συμβάλλεται σημαντικῶς εἰς τὸ νὰ κατανοήσωμεν ὅτι ἡ λειτουργικὴ ποίησις, ὡς θὰ ἔλεγεν ὁ ἀείμνηστος Καθηγητὴς καὶ Ἀκαδημαϊκὸς Ἰ. Καρμίρης, ὅταν παραμερίξῃ τις τὰς τυχόν ἐν αὐτῇ «ποιητικὰς ἐξάρσεις καὶ ὑπερβολὰς», ὡς καὶ τὰ «μεταφορικῶς καὶ ποιητικῆ ἀδεία λεγόμενα καὶ ἀδόμητα», ἀποτελεῖ τῷ ὄντι «ιδιότυπον καὶ πλαστικὴν ἐκφρασιν τῆς ὀρθοδόξου δογματικῆς πίστεως» (Ἰ. Καρμίρης, *Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τόμ. 1, ἐν Ἀθήναις 1960², σ. 288).

Ἦδη τῷ 1958 ὁ ὑπογραφόμενος ἔχει ἐπισημάνει, ὅτι ἡ λειτουργικὴ ποιήσις ἀποτελεῖ «*θησαυροφυλάκιον τῆς Ἰ. Παραδόσεως καὶ τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*» (Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Ἡ μορφωτικὴ ἀξία τοῦ ἰσχύοντος Τριωδίου, ἐν Ἀθήναις 1958, σ. 65). Ὡς ἐτόνιζεν ὁ γνώστης τῆς Ὁρθοδοξίας προτεσιάντης γεμανὸς Καθηγητῆς Ernst Benz, τὸ ὀρθόδοξον δόγμα «*ἴσταται εἰς ἄμεσον σχέσιν μετὰ τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας. Λατρεία καὶ Δόγμα, λατρευτικὴ ἔκφρασις καὶ ὁμολογία πίστεως, προσευχὴ καὶ θεολογικὸς στοχασμὸς καὶ θεωρία δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χωρισθοῦν*» (Ernst Benz, *Geist und Leben der Ostkirche*, Hamburg 1957, σσ. 39-40. Πρβλ. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, «*Λατρεία καὶ Δόγμα*», Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ ἔργου: *Ἀναφορὰ εἰς μνήμην Μητροπολίτου Σάρδεων Μαξίμου*, 1914-1986, τόμ. Β', Γενεὴ 1989, σ. 347- 354). Εὐχόμεθα, ὅπως ὁ κ. Ἦλ. Μπάκος, διὰ τοῦ ἀρίστου θεολογικοῦ καὶ φιλολογικοῦ ἐξοπλισμοῦ του παρουσιάσῃ καὶ νέα δείγματα τεκμηριώσεως τῶν σχέσεων Λατρείας καὶ Δόγματος.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Ἐμμανουὴλ Π. Περσελῆ, *Ἐξουσία καὶ Θρησκευτικὴ Ἀγωγή στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰῶνα - Ἱστορικὴ καὶ παιδαγωγικὴ θεώρηση τοῦ ρόλου τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ Κράτους καὶ τῆς Διανόησης στὴ διαμόρφωση τῆς σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς*, Ἐκδόσεις Γρηγόρη, Ἀθήνα 1997, σχ. 24X17 ἐκ., σσ. 1-320.

Ἡ ὡς ἄνω μελέτη, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὁ σ. χρησιμοποιεῖ κυρίως πρωτογενεῖς πηγὰς, ἐξετάζει κατὰ τρόπον συστηματικὸν καὶ πολύπτυχον, τὴν ἐν Ἑλλάδι διαμόρφωσιν τῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα. Ὡς καὶ ἐν τῷ ὑποτίτλῳ τοῦ ἔργου ὑποδηλοῦται, ἡ ὅλη ἔρευνα καὶ κριτικὴ ἀνάλυσις τῶν δεδομένων στρέφεται πέραν τριῶν ἀξόνων, ἧτοι τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ Κράτους καὶ τῆς Διανοήσεως.

Ὡς ἀναφέρεται ἐν τῷ Προλόγῳ τοῦ ἔργου (σσ. 5-7), ὁ σ. ἀναλύει καὶ ἐρμηνεύει κατὰ τρόπον ἐξελικτικὸν τὸ ὑπ' αὐτοῦ χρησιμοποιούμενον –κατὰ μέγα μέρος πηγαῖον– ὕλικὸν καὶ παρουσιάζει συνθετικῶς τοὺς ἱστορικοὺς, κοινωνικοὺς, πολιτικοὺς, παιδαγωγικοὺς, ἐκκλησιαστικοὺς, θεολογικοὺς κ.ἄ. λόγους καὶ παράγοντας, οἵτινες συνεβάλοντο εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς ἐν τῷ νεοελληνικῷ ἐκπαιδευτικῷ συστήματι.

Τὸ Α' κεφ. (σσ. 9-37), ὑπὸ τὸν τίτλον «*Οἱ καταβολὲς τῆς νεοελληνικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς*», ἐξετάζει τὴν ἐξέλιξιν τοῦ θρησκευτικοῦ παιδαγωγικοῦ ἔργου ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας μέχρι τῆς εἰς Ἑλλάδα ἐλεύσεως τοῦ πρώτου Κυβερνήτου Ἰωάννου Καποδιστριαίου. Ἐν τῷ κεφαλαίῳ τούτῳ, διὰ τῆς ἐν ταῖς πηγαῖς διερευνησεως τοῦ ρόλου τῶν κυριωτέρων πρωταγωνιστικῶν προσωπικοτήτων τῆς περιόδου, προβάλλεται τὸ ἐκκλησιαστικὸν ὑπόβαθρον τῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς. Ἐν συνεχείᾳ ἀναλύονται καὶ τεκμηριοῦνται μετὰ σαφηνείας οἱ λόγοι, οἱ ὁποῖοι προεκάλεσαν τὴν βαθμιαίαν χειραφεσίαν

τῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς ἐκ τῆς ἀμέσου ἐπιρροῆς τῶν ἐκκλησιαστικῶν παραγόντων και τὴν ὑπαγωγὴν αὐτῆς εἰς τὸν πολιτικο-κρατικὸν ἔλεγχον.

Τὸ Β' κε φ. (σσ. 38-62), ὑπὸ τὸν τίτλον «*Ἡ θρησκευτικὴ ἀγωγή στὴν ὑπηρεσία τῆς κυβερνητικῆς ἰδεολογίας*», παρουσιάζει τὴν μεγάλην συμβολὴν τοῦ πρώτου Κυβερνήτου τῆς Ἑλλάδος Ἰ. Καποδιστριαῖο εἰς τὴν θρησκευτικὴν μόρφωσιν τῶν Ἑλληνοπαίδων. Ἐκ τῆς συνοπτικῆς, ἀλλ' ἐμπεριστατωμένης, ἀναλύσεως τοῦ σ. γίνεται φανερόν, ὅτι αἱ ἐνέργειαι τοῦ Κυβερνήτου διὰ τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν Ἑλλήνων ὑπάρχοντων του διείποντο τόσον ὑπὸ ἐντόνου θρησκευτικῆς πίστεως και ἀφοσιώσεως εἰς τὰς χριστιανικὰς κοσμοθεωρητικὰς ἀρχὰς και τὰ βιοθεωρητικὰ ἰδεώδη τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὅσον και ὑπὸ τῆς γνώσεως τῶν εὐρωπαϊκῶν παιδαγωγικῶν τάσεων και αἰτημάτων τῆς ἐποχῆς του, τοῦθ' ὅπερ συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ τεθοῦν ὑπ' αὐτοῦ σταθερὰ θεμέλια ὀργανώσεως ἐν Ἑλλάδι τῆς πρωτοβαθμίου ἰδίως ἐκπαιδεύσεως, τὰ ὅποια ἐπὶ δεκαετίας διετηρήθησαν σχεδὸν ἀκλόνητα. Ὁ σ. ἐξαιρεῖ τὸ γεγονός, ὅτι διὰ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Καποδιστριαῖο ἐνεκαινιάσθη ἐπισήμως ἡ ἐν χώραις τῆς Εὐρώπης ἰσχύουσα ἀπὸ πολλοῦ χρόνου πρακτικὴ, ἔνεκα τῆς ὁποίας ἡ θρησκευτικὴ ἀγωγή ὠργανώθη «*κατὰ τρόπο συστηματικὸν και ὀπωσδήποτε σύμφωνον μὲ τὶς πολιτικὰς και παιδαγωγικὰς ἀντιλήψεις τῶν κρατικῶν ὀργάνων*. Σ' αὐτὸ συνέβαλαν ἀσφαλῶς και οἱ ἀντιλήψεις τοῦ Καποδιστριαῖο και τῶν συνεργατῶν του σχετικὰ μὲ τὸ ρόλο, τὸν ὁποῖο τὸ κράτος ὀφείλει νὰ διαδραματίζει σὲ θέματα ἐκκλησιαστικὰ και παιδείας. Οἱ εὐρωπαϊκῆς, δηλαδή, πολιτικῆς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποίας ἡ γενικὴ ἐποπτεία σὲ θέματα ἐκκλησιαστικὰ και παιδείας ὀφείλει ν' ἀνήκει στὴν πολιτικὴ ἐξουσία, σηματοδότησαν τοὺς σκοποὺς και τὶς ἐνέργειες τῆς Καποδιστριακῆς ἐκκλησιαστικῆς και ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς» (σ.62) Ἐχει ἰδιαιτέραν σημασίαν νὰ σημειώσωμεν ὅτι ἡ πολιτειοκρατικὴ πολιτικὴ τοῦ Καποδιστριαῖο οὐδόλως ἐνεφορεῖτο ὑπὸ ἀντιεκκλησιαστικοῦ πνεύματος. Ἀντιθέτως αὐτὴ ἐτύγχανε τῆς ἐγκρίσεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἡγεσίας τοῦ ἐλευθέρου ἑλλαδικοῦ χώρου, ἥτις, ὡς σημειοῖ ὁ σ., «*δὲν ἀντιτάχθηκε στὰ σχέδια και τὶς ἐνέργειες τοῦ Καποδιστριαῖο... Γιὰ ὅλες τὶς... διευθετήσεις, πὺν πραγματοποιοῖσε ὁ Καποδιστριαῖος γιὰ τὴν ἐκπαίδευσιν, δὲν σημειώθηκε ἀντίδραση ἐκ μέρους τῶν Ἱεραρχῶν τῆς Ἐκκλησίας*. Ἀντίθετα ἔχουμε ἀρκετὰς μαρτυρίες, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποίας ὀρισμένοι μητροπολίτες, ἱερεῖς και μοναχοὶ συνέβαλαν μὲ διάφορους τρόπους.... στὴν ἀναγεννητικὴν προσπάθεια τοῦ Καποδιστριαῖο γιὰ τὴν ὀργάνωσιν τῆς βασικῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν Ἑλλήνων...» (σ. 57).

Τὸ Γ' κε φ. (σσ. 63-106), ὅπερ ἔχει τὸν τίτλον «*Ἐκπαιδευτικὴ Πολιτικὴ και Θρησκευτικὴ Ἀγωγή*», παρουσιάζει τὸν πλήρη και ἀποκλειστικὸν ἔλεγχον τῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς ὑπὸ τῆς κρατικῆς ἐξουσίας διὰ τῶν νομοθετικῶν διατάξεων τῶν Βασιλέων ἀντιβασιλέων και τῶν ἐκάστοτε Ὑπουργῶν τῶν ὑπὸ τοῦ Ὁθωνος διοριζομένων κυβερνήσεων. Παρὰ τὸν σεβασμὸν τῶν κρατικῶν φορέων ἐναντι τῆς Ὁρθοδοξίας και παρὰ τὰς καλοπροαιρέτους προθέσεις τῶν κρατικῶν φορέων περὶ ἀνελλιπούς διδασκαλίας τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας ἐν τοῖς σχολείοις και μάλιστα δι' ἐφαρμογῆς παιδαγωγικῶν ἀρχῶν, αἱ περὶ τοῦ

ἀντιθέτου μαρτυρία δὲν ἦσαν ὀλίγαι, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἀναξιόπιστοι.

Τὸ Δ' κε φ. (σσ. 107-131), ἐπιγραφόμενον «*Ρομαντικὴ διανόηση καὶ θρησκευτικὴ ἀγωγή*», ἀναφέρεται εἰς τὸ κατὰ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνος προβληθὲν αἴτημα περὶ ἀναθέσεως τῆς διδασκαλίας ἐν τοῖς δημοτικοῖς σχολείοις εἰς τοὺς ἱερεῖς ἔνθεν μὲν πρὸς βελτίωσιν τῆς ἀθλίας οικονομικῆς καταστάσεως αὐτῶν, ἐτέρωθεν δὲ πρὸς ἐξασφάλισιν ἐγγυήσεων διὰ τὴν ἀποτελεσματικὴν χριστιανικὴν διαπαιδαγώγησιν τῶν Ἑλληνοπαίδων. Ὁ σ. παρουσιάζει κατὰ πειστικὸν τρόπον τὰς δυσκολίας, εἰς τὰς ὁποίας προσέκρουσεν ἡ ἱκανοποιητικὴ πραγματοποίησις τοῦ αἰτήματος αὐτοῦ.

Τὸ Ε' κε φ. (σσ. 132-169), ὑπὸ τὸν τίτλον «*Ἐκσυγχρονιστὲς διανοούμενοι καὶ θρησκευτικὴ ἀγωγή*», ἀναφέρεται εἰς τὴν κατὰ τὸ ἔτος 1870 ἰδρυθεῖσαν Ἐταιρείαν «*Σύναξις τῶν Πρεσβυτέρων*», τῆς ὁποίας μέλη ἦσαν μόνον ἔγγαμοι κληρικοὶ βοηθούμενοι ὑπὸ τῶν σχόντων τὴν πρωτοβουλίαν τῆς ἰδρύσεως τῆς Ἐταιρείας ἐκσυγχρονιστῶν λαϊκῶν διανοουμένων, ἐν οἷς ἦσαν καὶ διακεκριμένοι Καθηγηταὶ διαφόρων Σχολῶν τοῦ Πανεπιστημίου, ἰδίως τῆς Νομικῆς. Ὡς ἐπισημαίνει ὁ σ., «*ὁ κύριος προβληματισμὸς τῆς ομάδας (αὐτῆς) τῶν διανοουμένων... ἐπήγαγε ἀπὸ τὴν κοινὴ διαπίστωση, ὅτι ἡ οικονομικὴ κατάστασις τῶν ἐγγάμων ἱερέων ἦταν ἄθλια... Ταυτόχρονα ἡ ομάδα τῶν διανοουμένων πίστευε, ὅτι οἱ ἔγγαμοι ἱερεῖς θὰ μπορούσαν νὰ συμβάλουν σπὴν θρησκευτικῆ - κατηχητικῆ διδασκαλίᾳ τῶν παιδιῶν τῶν ἐνοριῶν, σὺς ὁποῖες ἐφημέρευαν*» (σ. 132). Ὁ σ. ἐπισημαίνει ἐπὶ πλεόν ὅτι εἰς τὸ ἐνεργητικὸν τῆς Ἐταιρείας «*Σύναξις τῶν Πρεσβυτέρων*» καταγράφεται ἡ ἴδρυσις τῶν πρώτων Κατηχητικῶν Σχολείων ἐν τῷ ἐλευθέρῳ Ἑλληνικῷ Κράτει. Ἐπίσης κρίνει εὐστόχως τὰς ποικίλας καὶ σοβαρὰς ἀντιδράσεις, αἱ ὁποῖαι προεκληθήσαν καὶ τελικῶς ὠδήγησαν εἰς τὴν κατάργησιν τῆς Ἐταιρείας, μόλις τέσσαρας μῆνας μετὰ τὴν ἴδρυσίν τῆς.

Τὸ ΣΤ' κε φ. (σσ. 170-203), ἔχον τὸν τίτλον «*Πολιτικὴ σκοπιμότητα καὶ θρησκευτικὴ ἀγωγή*», ἀναλύει, ἐρμηνεύει καὶ κρίνει τὴν κοινωνικὴν καὶ πολιτικὴν ἀτμόσφαιραν, ἣτις συντέλεσεν εἰς τὴν κατάθεσιν εἰς τὴν Βουλὴν τῶν Ἑλλήνων ἐνὸς νομοσχεδίου «*περὶ ἐφημερίων καὶ δημοδιδασκάλων*» (1874), τοῦ ὁποίου τὰ ἄρθρα 3 καὶ 4 προέβλεπον τὰ ἀκόλουθα: «*Οἱ ἐφημέριοι ἐνοριῶν... εἰσὶ συγχρόνως καὶ δημοδιδάσκαλοι τῆς πόλεως, τῆς κωμοπόλεως ἢ τοῦ χωρίου των... Ὡς τοιοῦτοι, οὐ μόνον οὐ μετατίθενται, ἀλλὰ οὐδὲ παύονται, εἰμὴ κατὰ τὰς περιστάσεις, τὰς διὰ τοῦ παρόντος νόμου προβλεπομένας. Λαϊκὸς δὲν δύναται ν' ἀντικαταστήσῃ δημοδιδάσκαλον ἱερέα· ἱερεὺς δέ, ἅμα χειροτονηθεὶς, καταλαμβάνει τὴν θέσιν τοῦ λαϊκοῦ δημοδιδασκάλου*». Μετὰ τὴν πῶσιν τῆς Κυβερνήσεως Δ. Βούλγαρη, τὸ νομοσχέδιον, — ἐξ αἰτίας τῆς κατ' αὐτοῦ ὀξείας κριτικῆς τῶν μελῶν τοῦ ἐν Ἀθήναις νεοσυστάτου τότε «*Ἑλληνικοῦ Διδασκαλικοῦ Συλλόγου*», —, οὔτε κἂν συνεζητήθη εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Βουλὴν.

Τὸ Ζ' κε φ. (σσ. 204-247), ὑπὸ τὸν τίτλον «*Παιδαγωγικὴ παρέμβασις, πολιτικὴ ἀνταπόκρισις καὶ θρησκευτικὴ ἀγωγή*», παρουσιάζει διεξοδικῶς τὰς περὶ θεωρητικῶν καὶ πρακτικῶν ζητημάτων χριστιανικῆς ἀγωγῆς συζητήσεις

τοῦ «Ἑλληνικοῦ Διδασκαλικοῦ Συλλόγου» κατὰ τὰ ἔτη 1880-1883. Καρπὸς τῶν πορισμάτων τῶν συζητήσεων αὐτῶν ὑπῆρξαν ἐν πολλοῖς νομοθετικαὶ πράξεις καὶ ρυθμίσεις (1884, 1894 καὶ 1897), διὰ τῶν ὁποίων ἐθεσπίσθησαν ἀλλαγαὶ εἰς τὴν σχολικὴν θρησκευτικὴν ἀγωγὴν.

Τὸ Η' κεφ. (σσ. 248-262), τὸ ὁποῖον ἔχει τὸν τίτλον «*Ἐκκλησιαστικὴ εὐθύνη, θεολογικὴ ἐκπαίδευση καὶ θρησκευτικὴ ἀγωγή*», παρουσιάζει κατὰ τρόπον κριτικὸν τὴν συμβολὴν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς εἰς τὴν προώθησιν τῆς ἐξετάσεως θεμάτων σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς, τοῦθ' ὅπερ —κατὰ τὸν σ.— θὰ ἦτο περισσότερο τελεσφόρον διὰ τῆς θεωρητικῆς - παιδαγωγικῆς θεμελιώσεως τῆς μεταδόσεως τῶν ἀρχῶν τοῦ χριστιανικοῦ μορφωτικοῦ ιδεώδους.

Ἐν τῷ Ἐπιλόγῳ (σσ. 263-268) ὁ σ. συγκεφαλαιώνει τὰ συμπεράσματα τῆς ἱστορικοκριτικῆς ἐρεῦνης του καὶ ὀρθῶς ἐπισημαίνει ὅτι «*ἡ προσεκτικὴ μελέτη τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς παρούσας ἐρευνας εἶναι δυνατὸ νὰ προφυλάξῃ τοὺς ἐπιφορισμένους μὲ τὴν εὐθύνη τῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς στὸν τόπο μας σήμερα ἀπὸ ἀνεπιθύμητες καὶ χωρὶς ἀποτέλεσμα ἐνέργειες καὶ καταστάσεις. Τέτοιες δηλαδὴ καταστάσεις καὶ ἐνέργειες, οἱ ὁποῖες τὶς περισσότερες φορὲς διακονοῦν ἢ ἐπαναλαμβάνουν ἀπερίσκεπτα παρωχημένους τακτικὰ καὶ μεθόδους ἢ σφάλματα καὶ παραλείψεις τοῦ παρελθόντος, ποὺ ἀφοροῦν σὲ ποικίλα θέματα θρησκευτικῆς ἀγωγῆς*».

Τὸ βιβλίον κατακλείεται ἀφ' ἐνὸς διὰ δαφιλῶν σημειώσεων καὶ παραπομπῶν τῶν κεφαλαίων (σσ. 269-300), αἱ ὁποῖαι συμπληρώνουν τὴν μελέτην, χωρὶς νὰ διασποῦν τὴν ὀργανικὴν ἐνότητα αὐτῆς, ἀφ' ἑτέρου διὰ τῆς πλουσίας βιβλιογραφίας (σσ. 301-314) καὶ τέλος διὰ τοῦ πίνακος τῶν περιεχομένων (σσ. 315-319) καὶ δι' εὐσυνόπτου βιογραφικοῦ σημειώματος τοῦ συγγραφέως (σ. 320).

Ἐκ τῆς ὡς ἄνω ἀναλύσεως τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Περσελῆ, τὸ ὁποῖον ἔχει καλαισθητὸν ἐμφάνισιν καὶ ὡραῖον ἐγχρωμον ἐξώφυλλον, καθίσταται φανερόν, ὅτι τοῦτο ἀποτελεῖ σημαντικὴν συμβολὴν εἰς τὴν ἱστορικοκριτικὴν θεώρησιν τῆς ἐν Ἑλλάδι θρησκευτικῆς ἀγωγῆς, ἣτις θεώρησις ἀποδεικνύει τὴν ἐργατικότητα του σ., ἐρευνητικὸν τάλαντον, γνῶσιν καὶ ἀξιοποιῆσιν πρωτογενοῦς πηγῆς ὕλικου, ἐκλεκτικὴν ἱκανότητα, ἢ ὁποῖα δὲν θυσιάζει τὸ οὐσιῶδες εἰς τὰ ἐπουσιώδη, διαισθητικὴν καὶ εὐστοχον κριτικὴν σκέψιν, ὡς καὶ ἀρίστην γνῶσιν τῶν νεωτάτων παιδαγωγικῶν ρευμάτων, τοῦθ' ὅπερ ἄλλως τε ἔχει ἀποδειχθῆ καὶ ὑπὸ ἄλλων ἀξιολόγων δημοσιευμάτων αὐτοῦ. Ἡ εὐχή μας εἶναι, ὅπως ὁ κ. Περσελῆς, ὑπὸ τὴν ἀρτι κηθεῖσαν ιδιότητα αὐτοῦ ὡς Ἐπικούρου Καθηγητοῦ, ἐντείνῃ τὰς προσπάθειάς αὐτοῦ πρὸς ἀξιοποίησιν τῶν μνημονευθειῶν ἐξαιρέτων ἱκανότητων του εἰς τὴν ἐν τῷ προσεχεῖ μέλλοντι χρῆσιν τῶν παιδαγωγικῶν καὶ διδακτικῶν του γνώσεων ὡς ἐφαλτηρίων διὰ τὴν καθ' ὕλην συστηματικὴν προβολὴν ἐν τῇ Θεωρίᾳ τῆς Χριστιανικῆς Ἀγωγῆς τῶν εἰδοποιῶν γνωρισμάτων καὶ πτυχῶν τινων τοῦ Ὁρθοδόξου μορφωτικοῦ ιδεώδους.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Παυσανία Π. Κουτλεμάνη, Λέκτορος Πανεπιστημίου, *Νικολαΐτες, Οἱ πρῶτοι αἰρετικοί*, Θεσσαλονίκη 1992, σελ. 52. (Ἀνάτυπον ἐκ τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς [Τμήματος Ποιμαντικῆς] τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης).

Ἡ ὡς ἄνω ἐρμηνευτικὴ ἐργασία τοῦ νῦν ἐπικούρου Καθηγητοῦ τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ Πατερικῆς Γραμματείας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης κ. Π. Κουτλεμάνη περὶ τῆς αἰρέσεως τῶν Νικολαϊτῶν, ἡ ὁποία εἶχε θέσει, ὡς γνωστόν, εἰς μέγαν κίνδυνον τὴν ἐνότητα τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας καί, ὡς εὐστόχως παρατηρεῖ οὗτος, δὲν ἔπαυσε νὰ ἐμφανίζεται εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν ζωὴν τῆς ὅλης Ἐκκλησίας ὑπὸ ποικίλας ὀνομασίας καὶ διαφόρους μορφὰς μέχρι σήμερον (βλ. σελ. 6), προκαλεῖ εὐλογον ἐνδιαφέρον. Φαίνεται δὲ ὅτι ἡ ἐκπόνησις αὐτῆς θὰ ἀπήτησε σημαντικὴν προσπάθειαν καὶ μόχθον πολὺν, λόγῳ ἐλλείψεως οὐ μόνον συγχρόνων βοηθημάτων, ἀλλ' οὐδὲ κἀν ἱστορικῶν πηγῶν ἀξιοπίστων. Ἡ τοιαύτη ἔλλειψις θὰ ὑπεχρέωσεν, ἀσφαλῶς, τὸν σ. νὰ ἐγκύψῃ μετὰ μείζοντος προσοχῆς εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν τοῦ σχετικοῦ ἀγιογραφικοῦ κειμένου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου καὶ ἐβασίσθη κυρίως, κατ' ἀνάγκην, διὰ τὴν συγγραφὴν τῆς τοιαύτης ἐξονυχιστικῆς καὶ ὑποδειγματικῆς, θὰ ἠδύνατό τις νὰ εἴπῃ, βιβλικῆς μελέτης, ἡ ὁποία εἶναι καὶ ὀρθολογιστικῶς διηρημένη εἰς δέκα τέσσαρας ἐνότητες.

Ἡ αἵρεσις τῶν Νικολαϊτῶν ἀναφέρεται εἰς τὸ βιβλίον τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Ἰωάννου καὶ δὴ ρητῶς ἐν 2, 1-7 καὶ 2, 12-17, εἰς τὰς ἐπιστολάς πρὸς τοὺς ἀγγέλους τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἐφέσου καὶ τῆς Περγάμου, ἀντιστοίχως. Ὁ κ. Κουτλεμάνης, προβαίνων εἰς μίαν εἰς βάθος ἐπὶ τοῦ κειμένου ἔρευναν καὶ ἀξιοποιῶν τὰς εἰδήσεις τῆς παραδόσεως, ἐξετάζει ἱστορικῶς τὰ περὶ τῶν Νικολαϊτῶν, ἀρχόμενος ἀπὸ τῆς ἐν Μικρῇ Ἀσίᾳ ἐμφανισεῶς των, κατὰ τοὺς χρόνους συγγραφῆς τῆς Ἀποκαλύψεως. Αὐτόθι ἐγένετο αἰσθητὴ ἡ παρουσία τούτων καὶ δὴ εἰς μὲν τὴν Ἐφεσον μὲ τὰ «ἔργα» των, εἰς δὲ τὴν Πέργαμον μὲ τὴν «*διδασχὴν*» των (σελ. 11). Πρὸς διασάφην ἐκείνων τὰ ὁποία ἀναφέρει ὁ ἀπόστολος Ἰωάννης περὶ τῶν Νικολαϊτῶν καὶ δὴ περὶ τῶν «*ἔργων*» καὶ τῆς «*διδασχῆς*» αὐτῶν, χρησιμοποιεῖ, ὡς γνωστόν, δύο σύμβολα - πρόσωπα ἀπὸ τὴν Παλαιὰν Διαθήκην καὶ συγκεκριμένως τὸν ἔθνικὸν προφήτην - μάντιν Βαλαάμ καὶ τὴν διαβόητον βασίλισσαν τοῦ Ἰσραὴλ Ἰεζάβελ. Τὰ σύμβολα ταῦτα ἐρμηνεύει ἐπιτυχῶς ὁ κ. Κ., ἀνατρέχων μετ' ἐπιμελείας εἰς τὰς σχετικὰς παλαιοδιαθηκικὰς διηγήσεις περὶ τῶν ἐν λόγῳ δύο προσώπων (βλ. σελ. 13 ἐξ.). Οὕτως ἀναφέρεται εἰς τὸ βιβλίον τῶν Ἀριθμῶν, ὅπου γίνεται λόγος διὰ τὴν γνωστὴν προφητείαν τοῦ μάντεως Βαλαάμ περὶ τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ καὶ διὰ τὴν ἁμαρτίαν τοῦ τελευταίου, παρασυρθέντος εἰς τὴν εἰδωλολατρίαν καὶ τὴν πορνείαν (22,1 - 25,18), κατόπιν πονηρὰς ὑποδείξεως, ὡς πιστεύεται, τοῦ Βαλαάμ (32,16), ἐν συνεχείᾳ δὲ ἀναφέρεται καὶ εἰς τὰ Γ' καὶ Δ' βιβλία τῶν Βασιλειῶν, ὅπου γίνεται λόγος διὰ τὴν ἀσεβῆ καὶ ἄνομον βασίλισσαν Ἰεζάβελ (Γ' 16, 31-32. 18, 4-13. 20,1-29. Δ' 9, 7-10' 30-37). Τὰ δύο ταῦτα πρόσωπα, τὰ ὁποία παραλληλίζει ὁ ἀπόστολος Ἰωάννης πρὸς τοὺς Νικολαΐτας, ἐξετάζει ἐπιμελῶς ὁ κ. Κουτλεμάνης ἐπὶ τῇ βάσει τῶν, ὡς ἄνω,

παρατεθέντων παλαιοδιαθηκικῶν χωρίων. Προχωρῶν δὲ περαιτέρω εἰς λεπτομερῆ ἐξέτασιν τῶν περὶ τοὺς Νικολαΐτας ἀναφυομένων προβλημάτων, ἐπιβεβαιώνει καὶ μὲ ἰδικά του ἐπιχειρήματα παλαιότερας ἐπ' αὐτῶν ἀπόψεως.

Ὁ σ. ὁμιλεῖ μετὰ μεγάλης αὐστηρότητος περὶ τοῦ μάντεως Βαλαάμ καί, βασιζόμενος εἰς παλαιούς καὶ εἰς συγχρόνους ἐρμηνευτάς, ἐμφανίζει αὐτὸν ὡς «τὸν δολιοφθορέα τοῦ περιουσίου λαοῦ τοῦ Θεοῦ» (σελ. 16), τὸν ἀποκαλεῖ δὲ ἐν τέλει καὶ «βδελυρὸν» (σελ. 45), θεωρῶν αὐτὸν ὑπεύθυνον διὰ τὴν διὰ δολίου τρόπου καὶ μέσου διαφθορὰν τῶν Ἰσραηλιτῶν. Καὶ ναὶ μὲν πιστεύεται γενικῶς, ὅτι ὁ Βαλαάμ, ἀντιλαμβανόμενος ὅτι ἡ ἰσχὺς τῶν Ἰσραηλιτῶν ἐξησφαλιζέτο μὲ τὴν ἀφοσίωσιν αὐτῶν εἰς τὸν Θεὸν των, συνεβούλευσε δολίως τὸν Βαλὰκ, τὸν βασιλέα τῆς Μωάβ, νὰ τοὺς παρασύρῃ εἰς τὴν ἀποστασίαν διὰ τῶν γυναικῶν τῆς Μωάβ καὶ τῆς Μαδιάμ, ὥστε νὰ ἐγκαταλειφθοῦν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ οὕτω νὰ ἠττηθοῦν· πρέπει ὅμως νὰ λεχθῆ ὅτι δὲν ὑπάρχουν εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην σαφεῖς καὶ συγκεκριμένα πληροφορία περὶ τοιαύτης τινὸς πονηρᾶς συμβουλῆς πρὸς τὸν Βαλὰκ ἐκ μέρους τοῦ Βαλαάμ, ὅστις, ἀντιθέτως, ἠύλογησεν, ὡς ρητῶς ἀναφέρεται εἰς τὴν Βίβλον, τοὺς κινδυνεύοντας Ἰσραηλίτας, ἀντὶ νὰ τοὺς καταρασθῆ, ὅπως τοῦ ἐξηγήθη ὑπὸ τοῦ Βαλὰκ, καὶ προεφῆτευσεν μάλιστα καὶ αἰσιόδοξα περὶ αὐτῶν. Οὕτω καὶ ὁ ὑπὸ τοῦ κ. Κουτλεμάνη χαρακτηρισμὸς τοῦ Βαλαάμ ὡς «βδελυρὸς» δύναται νὰ θεωρηθῆ βαρύτερος καὶ μὴ δικαιολογούμενος ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντα ἱστορικὰ στοιχεῖα, στηρίζεται δὲ μόνον εἰς σχετικὴν τινα ἀλλὰ ἀσαφῆ καὶ ἀμφιβόλου ἀξιοπιστίας παράδοσιν¹.

Ἐν κατακλείδι ἄς σημειωθῆ, ὅτι τὸ ὑπὸ τοῦ σ. ἀναφερόμενον, ὅτι ὁ εἰς τὸν Περσικὸν κόλπον ἐκβάλλον ποταμὸς Εὐφράτης, ὅπου ἡ Βαθουρά (καὶ Φαθουρά), ἡ πατρις τοῦ Βαλαάμ, «κυλᾷ» εἰς τὴν περιοχὴν «τῶν χωρῶν Μωάβ - Μαδιάμ» (σελ. 13), δὲν ἐπιβαιοῦται ἐκ τῶν πραγμάτων. Κατὰ τὰ ἄλλα ἡ ἐργασία αὕτη, ἣτις συμβάλλει ἐν πολλοῖς εἰς τὴν κατανόησιν τῆς δυσχεροῦς φύσεως τῆς ἐξετασθείσης αἰρέσεως, εἶναι πολλοῦ λόγου ἄξια, ὡς καρπὸς ἐνδελεχοῦς καὶ δοκίμου ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης. Ὁ κ. Κουτλεμάνης ἔχει ἐπιτύχει νὰ καταλήξῃ σχεδὸν ἀβιάστως εἰς χροῖσμα συμπεράσματα, χρησιμοποιοῦν ἐπιτυχῶς καὶ τὰς εἰς τὴν διάθεσίν του πηγὰς καὶ λοιπὰς ἱστορικὰς πληροφορίας περὶ τῶν Νικολαΐτων, τοὺς ὁποίους ἀποδεικνύει ὡς τὴν πρῶτην ὀργανωμένην ὁμάδα τῶν αἰρετικῶν τῆς ἀποστολικῆς ἐποχῆς, οἵτινες εἶχον ὡς κύρια γνωρίσματα αὐτῶν τὴν παρέκκλισιν εἰς τὴν εἰδωλολατρίαν καὶ τὴν πορνείαν.

ΠΑΝ. ΣΙΜΩΤΑΣ

ΕΡΜΗΝΕΙΑ. *Βιβλικὲς μελέτες καὶ σπουδές*. Ἐπιστημονικὸ Θεολογικὸ Περσικὸν, Τρίμηνη ἔκδοσις, τεῦχος 1ο, Μάνδρα Ἀττικῆς 1995, σελ. 180,

1. Περισσότερα στοιχεῖα περὶ τοῦ ἀκανθώδους αὐτοῦ θέματος βλ. ἐν Π. Σιμωτά, Ἡ ἀποστασία τῶν Ἰσραηλιτῶν ἐν Σαττεῖν (Ἀριθμ. 25,1 ἐξ. 31,16), Ἀθήνα 1993, σελ. 33-38. (Ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Θεολογίας»).

Ἐκδότης - συντάκτης Ἀρχιμ. Ἱερεμίας Φούντας.

Ὁ ἐκ τῶν πολλῶν θεολογικῶν καὶ ἐξ ἄλλων συγγραμμάτων αὐτοῦ εὐφήμως γνωστὸς Πανοσιολογιώτατος Ἀρχιμανδρίτης κ. Ἱερεμίας Φούντας, τοῦ ὁποῦ ἐχουν παρουσιασθῆ κατὰ καιροὺς ἐρμηνευτικὰ ἔργα καὶ ὑπὸ τοῦ γράφοντος¹, ἤρχισεν ἐπ' ἐσχάτων νὰ ἀσχολῆται καὶ μὲ τὴν ἔκδοσιν ἐνὸς ἐπιστημονικοῦ θεολογικοῦ Περιοδικοῦ, ἀμιγῶς βιβλικοῦ περιεχομένου, ὑπὸ τὸν, ὡς ἄνω, τίτλον ΕΡΜΗΝΕΙΑ. Εἰς τὸ Περιοδικὸν τοῦτο θὰ δημοσιεύωνται γενικαὶ μελέται ἐπὶ τῆς Ἁγίας Γραφῆς εἰς συνεχείας, ὡς ἐπίσης καὶ ἐρμηνεῖαι δυσχερῶν χωριῶν ἢ καὶ σχολιασμοὶ βιβλίων αὐτῆς. Τὰ δημοσιεύματα ταῦτα θὰ προέρχωνται ὅλα ἐκ τῆς γραφίδος τοῦ π. Ἱερεμίου. Κατ' ἐξαιρέσειν θὰ δημοσιεύωνται εἰς αὐτὸ καὶ ἐργασίαι τινὲς κεκοιμημένων Καθηγητῶν του. Ὡς γράφει δὲ οὗτος, σκοπὸς τοῦ ἐν λόγῳ ἔργου του εἶναι νὰ καταστή πλεόν καταληπτὸς ὁ λόγος τῆς ἱεράς Βίβλου καὶ προσιτὸς εἰς τὸν λαὸν (βλ. σελ. 3).

Τὸ πρῶτον τεύχος τοῦ ἀξιοπροσέκτου τούτου Περιοδικοῦ ἀρχεται ἀπὸ ἐκτενοῦς Προλόγου (σελ. 3-6), εἰς τὸν ὁποῖον ὁ Πανοσιολογιώτατος συγγραφεὺς ἀναφέρειται εἰς τὴν μορφήν τῆς νέας ταύτης ἐκδόσεως, μετὰ πολλῆς μάλιστα σεμνότητος καὶ εὐπρεπείας καὶ δι' αὐτὴν καὶ μεθ' ὑπερβολικοῦ βαθμοῦ ταπεινοφροσύνης, θὰ ἐλεγέ τις. Ἐκφράζεται ὡσαύτως μετὰ πολλοῦ σεβασμοῦ καὶ διὰ τοὺς παλαιοδιαθηκολόγους πανεπιστημιακοὺς Καθηγητάς, ἀπεκδεχόμενος ἀξιοπρεπῶς τὰς χρησίμους δι' αὐτὸν κρίσεις τῶν ἐπὶ τοῦ ἀναληφθέντος τούτου ἔργου του. Ἀφιερώνει δὲ βαθυσεβάστως τὸ ἐν λόγῳ ἐναρκτήριον τεύχος εἰς τὸν Σεβασμιώτατον Ἐπίσκοπόν του, «τὸν Α' Μητροπολίτην τῆς Ἱεράς Μητροπόλεως Μεγάρων καὶ Σαλαμίνος Κύριον Κύριον Βαρθολομαῖον, γιὰ τὴν εὐλογημένην ἀπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ γι' αὐτὸ ἐπιτυχημένην εἰκοσαετῆ ποιμαντορίαν Του στῆ Μητρόπολιν Του» (σελ. 5).

Εἰς τὸ κύριον μέρος τοῦ ἐπιμεμημένου τούτου τεύχους περιέχεται ἐν πρώτοις ἐκτενὴς ἐργασία του, ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἱστορικὴ καὶ ἐρμηνευτικὴ μελέτη τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης» (σελ. 7-70). Καὶ ἐν ἀρχῇ μὲν ὁ Παν. σ. ἀναφέρεται, εἰσαγωγικῶς τρόπον τινά, εἰς τὸν συνθετικὸν χαρακτήρα πολλῶν παλαιοδιαθηκικῶν βιβλίων, ἀποδεχόμενος ἐμφανῶς καὶ ἄνευ ἐνδοιασμῶν ὡς λογικὰς καὶ βασίμους τὰς γνωστὰς θεωρίας κορυφαίων ξένων παλαιοδιαθηκολόγων περὶ τῆς συνθέσεως κυρίως τῆς Πεντατεύχου ἀπὸ διαφόρους πηγὰς (βλ. σελ. 10) καὶ χρησιμοποιοῦν πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν θεωριῶν τούτων καὶ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα σχετικῶν κειμένων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης (σελ. 13-15). Ἐν συνεχείᾳ δὲ παρουσιάζει ἐν συνοπτικῶν διάγραμμα τῆς ἱστορίας τοῦ Ἰσραήλ, τὸ ὁποῖον βασιῶνται οὐσιαστικῶς εἰς μίαν σύντομον ἀνάλυσιν τῶν βιβλίων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης (σελ. 24-70). Τὰ βιβλία ταῦτα ἐκθέτει οὗτος κατὰ τὸν ἰουδαϊκὸν κανόνα, ὅστις περιέχει, ὡς γνωστὸν, τὰ πρωτοκανονικὰ μόνον βιβλία. Προσθέτει ὅμως μετὰ ταῦτα καὶ τὰ δευτεροκανονικὰ,

1. Βλ. «Ἐκκλησία» 55(1978), σελ. 181-182. 59(1982), σελ. 131-132. «Θεολογία» 64(1993), σελ. 333-335.

ἐκ τῶν ὁποίων ἀρύεται σχετικὸν ὑλικόν, πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ ἐν λόγῳ διαγράμματος τῆς ἰσραηλιτικῆς ἱστορίας. Σημειωτέον ὅτι ἐν σελ. 59, ἀναφερόμενος εἰς τὰ δευτεροκανονικὰ βιβλία, συγκαταλέγει μεταξὺ αὐτῶν καὶ τὸν Ἐκκλησιαστήν, ὁ ὁποῖος ὅμως εἶναι πρωτοκανονικὸν βιβλίον. Θεωρῶ βέβαιον, ὅτι πρόκειται ἐνταῦθα περὶ συγγνωστῆς ἀβλεψίας. Ὁ π. Ἱερεμίας, ἔχων, προφανῶς, ὑπ' ὄψει τὴν λατινικὴν ὀνομασίαν τῆς Σοφίας Σειράχ, ἢ ὅποια εἶναι Ecclesiasticus, ἔγραψεν ἐκ παραδρομῆς «*Ἐκκλησιαστής*», ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ «*Σοφία Σειράχ*». Τοῦτο πρέπει νὰ θεωρῆται βέβαιον, νομίζω, τοσοῦτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον ἐν σελ. 66 γράφει ὁ ἴδιος, ὅτι ἡ λατινικὴ ὀνομασία τῆς Σοφίας Σειράχ εἶναι Ecclesiasticus. Περαιτέρω ἀσχολεῖται ἐνδελεχῶς μὲ τὸ νόημα τοῦ δυσχεροῦς παλαιοδιαθηκικοῦ χωρίου Ἠσ. 28, 10 - 13 κατὰ τοὺς Ἑβδομήκοντα (Ο') — ὅπου γίνεται λόγος περὶ τῆς ἀδιαφορίας τοῦ ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ σχετικῶς πρὸς τὴν ἀπειλητικὴν προφητείαν τοῦ Ἠσαίου διὰ τὴν συντριβὴν τῆς Σαμαρείας—, καὶ διατυπώνει μίαν ἐνδιαφέρουσαν ἐν προκειμένῳ ἰδικὴν του ἐρμηνείαν (βλ. σελ. 71-75).

Μετὰ ταῦτα ἐκθέτει, εἰς μίαν ἄλλην ἐργασίαν του, μικρὸν μέρος τοῦ περιεχομένου τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ τῆς θεολογίας τῆς (σελ. 76-87)· ἐπανερχόμενος δὲ εἰς τὸν χώρον τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, παραθέτει τὴν περισπούδαστον μελέτην τοῦ μακαριστοῦ Καθηγητοῦ Β. Βέλλα, περὶ τῆς σημασίας τῶν διπλῶν μεταφράσεων ἐν τῷ κειμένῳ τῶν Ο', ἄνευ σχολιασμοῦ τινος (σελ. 88-95). Ἐν συνεχείᾳ ἀσχολεῖται διὰ μακρῶν περὶ τὸ βιβλίον Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ, τὸ ὁποῖον ὑπομνηματίζει ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους, μετὰ τὴν παράθεσιν καὶ τῆς Εἰσαγωγῆς εἰς αὐτό, εἰλημμένης ἐκ τῆς γνωστῆς γαλλικῆς «*Βίβλου τῆς Ἱερουσαλήμ*» (La Sainte Bible de Jérusalem), ὅπως μετέφρασε καὶ ἐρησιμοποίησεν αὐτὴν (τὴν Εἰσαγωγήν) ὁ Καθηγητὴς Δ. Καϊμάκης (σελ. 96-177). Ὁ ὑπομνηματισμὸς τοῦ βιβλίου εἶναι ἀρκούντως ἐπιτυχής, φέρον μὲν χαρακτηριστικὰ ἐποικοδομητικόν, βασιζόμενος ὅμως εἰς τὰ πορίσματα τῆς ἐπιστήμης, εἰς τὰ ὅποια καὶ ἀναφέρεται ὁ Παν. σ. πολλάκις.

Τὸ ὅλον τεῦχος κατακλείεται διὰ δύο, συντόμων μᾶλλον, βιβλιοκρισιῶν, εἰς ἰσάριθμα γερμανικὰ παλαιοδιαθηκολογικὰ ἔργα, αἱ ὅποια συνετάχθησαν ὡσαύτως ὑπὸ τοῦ π. Ἱερεμίου. Πρόκειται περὶ τοῦ «*Stuttgarter Kleiner Kommentar*», τὸ ὁποῖον εἶναι μικρὰ ἐρμηνευτικὴ σειρὰ εἰς τὰ βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης (σελ. 178-179) καὶ τοῦ «*Die Botschaft des Alten Testaments*», τὸ ὁποῖον εἶναι παρόμοιον σχεδὸν πρὸς τὸ προηγούμενον (σελ. 179-180). Ἀμφότερα τὰ ἔργα ταῦτα ἔχουν ἐπιστημονικὴν χροιάν, ἀποβλέπουν ὅμως πρὸς πρακτικὸν καὶ διὰ τὴν κηρυγματικὸν σκοπὸν. Ἐνεκα τούτου ὀρθῶς ἔπραξεν ὁ Πανοσιολογιώτατος παρουσιάσας ταῦτα ἐνταῦθα.

Τοιοῦτον, λοιπόν, τὸ περιεχόμενον τοῦ πρώτου τεύχους τοῦ νέου τούτου βιβλικοῦ Περιοδικοῦ μὲ τὰ δύο ἐνδιαφέροντα καὶ σχεδὸν ἰδιαίχοντα χαρακτηριστικὰ, ἤτοι α') τῆς ὑφ' ἐνὸς καὶ μόνου συγγραφέως συντάξεώς του καὶ β') τῆς ἐν πολλοῖς συμπλεύσεώς του μὲν πρὸς σύγχρονα ἐπιστημονικὰ ἐρμηνευτικὰ ἔργα, ξενόγλωσσα κυρίως, ἄνευ ὅμως τάσεων καλλιμεργείας καὶ προαγωγῆς δι' αὐτοῦ τῆς βιβλικῆς ἐπιστήμης. Τὸ τελευταῖον τοῦτο χαρακτηριστικὸν

θὰ εἶχεν, ἐνδεχομένως, μετρίασθῆ, ἐὰν ὁ σ. περιώριζεν ἐν μέρει τὸ μέγα εὖρος τῆς συγγραφικῆς του δραστηριότητος, ὅποτε θὰ εἶχε καὶ τὴν δυνατότητα προσφυοῦς ἐλέγχου καὶ κατανομῆς τῆς ὕλης. Εἶναι, νομίζω, ἀναμφισβήτητον, ὅτι ὁ π. Ἰερεμίας «*περισπάται περὶ πολλὴν διακονίαν*» ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, καὶ ἐκ τοῦ ὑστερήματος τοῦ πολυτίμου χρόνου του καὶ εἰς βάρος, ἴσως, τῆς σωματικῆς του ὑγείας, ἀσχολεῖται ἐντατικῶς περὶ τὴν συγγραφὴν. Ὅθεν, ἐπιβάλλεται νὰ εὐχηθῆ τις εἰς τὸν ὑπερβαλλόντως μοχθοῦντα σεμνὸν αὐτὸν κληρικὸν ὑγείαν ἀδιάπτωτον, ὥστε νὰ δυνηθῆ νὰ φέρῃ εἰς αἴσιον πέρας τὸν ὑψηλὸν σκοπὸν, τὸν ὁποῖον ἔταξεν ἐν τῇ ζωῇ του, ἤτοι νὰ καταστήσῃ τὴν Ἁγίαν Γραφὴν προσιτὴν εἰς τὸ χριστεπώνυμον πλήρωμα, ὑπὸ τὴν ἀπλουστευμένην μὲν ἀλλ' ἐπιστημονικῶς λίαν ἐπιτυχή μορφήν, τὴν ὁποίαν ἔχει ἐπιλέξει.

ΠΑΝ. ΣΙΜΩΤΑΣ

PHRONEMA 11 (1996) 1-72. Annual Review of St. Andrew's Greek Orthodox Theological College, Sydney, Australia.

ΦΡΟΝΗΜΑ 11 (1996) 1-72. Ἐτησίᾳ Ἐκδοσις τοῦ Ἑλληνικοῦ Ὁρθοδόξου Κολλεγίου τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέου, Σύνδευ, Αὐστραλία. Μία εἰκὼν.

Μὲ τὸν ἐνδέκατον (11) αὐτὸν τόμον ἢ ἐτησίᾳ ἐκδοσις: *ΦΡΟΝΗΜΑ*, καθὼς καὶ ἡ μήτηρ αὐτῆς Θεολογικῆ Σχολῆ τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέου, Σύνδευ, Αὐστραλίας, εἰσέρχονται εἰς τὴν β' δεκαετίαν τοῦ βίου των. Μία δεκαετία εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὴν δρᾶσιν τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν πνευματικῶν καθιδρυμάτων συνιστᾷ ἓνα σημαντικὸν ἱστορικὸν σταθμὸν κατὰ τὴν διαδρομὴν τῶν καιρῶν καὶ χρόνων εἰς τὴν ἐξουσίαν τοῦ Θεοῦ τῆς ἱστορίας. Δι' αὐτὸ καὶ χαίρετᾷ ὁ ἀναγνώστης τὸν συνολικὸν πίνακα περιεχομένων τῶν δέκα τόμων τοῦ περιοδικοῦ εἰς τὰς σελίδας 65-67.

Ἴδε προηγούμενα σημειώματα ὑπὸ τοῦ γράφοντος: *Θεολογία* 62 (1991) 407-409. 63 (1992) 875-876. 66 (1995) 846-848. 67 (1996) 185-186. *Κληρονομία* 23 (1991) 366-373.

Περιεχόμενα, σελ. 1. Δημητρίου Α. Ἀθανασίου, Κύριον ἄρθρον, *Τὸ Πρόσωπον εἰς τὴν Ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν Λογοτεχνίαν καὶ ἡ Χριστιανικὴ Παράδοσις*, σελ. 2-4.

Ὁ νέος ἐκδότης τοῦ περιοδικοῦ, ὑφηγητῆς πανεπιστημίου, Σύνδευ, Αὐστραλίας, Δ. Α. Ἀθανασίου ἀφιερώνει τὸν παρόντα τόμον τοῦ *ΦΡΟΝΗΜΑΤΟΣ* εἰς ἓνα θέμα, ὅπως εἰς τὸν τίτλον, μὲ τὸ ὁποῖον ἐκλήθη τὸ Α' Ἑλληνικὸν Ὁρθόδοξον Πολιτισμικὸν Φόρουμ τῆς Αὐστραλίας: Σύνδευ, 24-29 Ἀπριλίου 1995, Μελβούρνη, 1-7 Μαΐου 1995.

Καταχωροῦντι τέσσαρες διαλέξεις, ἡ καθεμία ἀπὸ ἓνα εἰδικὸν ἐπὶ τοῦ θέματός του. Τὸ περιοδικὸν περιλαμβάνει ἐπίσης βιβλιοκρισίας καὶ πληροφορίας διὰ τὸ Κολλέγιον.

Αὐστραλίας Στυλιανοῦ, *Τὸ Μυστήριον τοῦ Προσώπου καὶ ἡ Ἀνθρωπίνη Περιπέτεια*, σελ. 6-20.

Αἱ ἀνθρώπιναι ἀξίαι καὶ αἱ ἠθικαὶ ἀρχαὶ θεωροῦνται τὰ βασικὰ γνωρίσματα τῆς ἀτομικῆς ιδιότητος. Ἡ Ἁγίας Τριάς εἶναι ἡ πηγὴ καὶ τὸ ὑπόδειγμα διὰ τὴν ὑπαρξιν καὶ τὴν λειτουργίαν τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἀναφέρεται εἰς τοὺς καθηγητὰς Χρῆστον Γιανναρᾶν καὶ Ἰωάννην Ζηζιουῖλαν (Περγάμου, ἀκαδημαϊκόν), οἱ ὅποιοι ἠσχολήθησαν μὲ τὸ ἴδιον θέμα.

Μάρκου Ὁρφανοῦ, *Ὁ προορισμὸς τοῦ Ἀνθρώπινου Προσώπου*, σελ. 21-27.

Ἡ θέωσις εἶναι ὁ τελικὸς προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ συγγραφεὺς βασιζέται εἰς τοὺς πατέρας τῆς Ἐκκλησίας.

Ἦσιν Κούπερ, *Τὸ Ἀνθρώπινον Πρόσωπον. Μία Δυτικὴ Θεώρησις*, σελ. 28-42.

Ὁ ὁμιλητὴς στηρίζεται εἰς τοὺς δυτικὸς πατέρας τοῦ μεσαίωνα, ἀλλὰ καὶ εἰς σύγχρονους ἐκφραστάς. Ἐπιστρέφει ὅμως εἰς τὸν ἱερὸν Ἀντώνιον, τὸν οἰκιστὴν τῆς ἐρήμου εἰς τὴν Ἀνατολήν, τὸ παράδειγμα τοῦ ὁποίου συνιστᾷ κοινὴν κληρονομία Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως.

Βρασίδα Καραλῆ, *Ὁ Ἰωκεανὸς τῆς Ἀνθρωπίνης Μορφῆς (Βλέμματος) εἰς τὴν Ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν Λογοτεχνίαν*, σελ. 43-60.

Ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία.

Βιβλιοκρισίαι, σελ. 61-63, ὑπὸ τῶν Ἰωάννου Ψαρομάτη καὶ π. Στεφάνου Γκόντλεῦ.

Τὸ Κολλέγιον, σελ. 64.

Ἀποφοίτησις, Καθηγηταί. Τὸ Κολλέγιον καλωσῶρισε νέα μέλη τοῦ καθηγητικοῦ σώματος: Ἀδελφὸς Θεμιστοκλῆς Ἀδαμόπουλος. Παλαιὰ καὶ Καινὴ Διαθήκη - Ἀρχαὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῶν διδακτορικῶν τοῦ σπουδῶν εἰς τὴν Ἀμερικὴν, ἐπανήλθεν εἰς τὰ καθήκοντά του. Μᾶρκος Ὁρφανός, καθηγητὴς τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν. Πατρολογία I-II, τὸ Β' ἑξάμηνον, Δρ. Βρασίδας Καραλῆς, καθηγητὴς τοῦ Παν/μίου τοῦ Σύνδεῦ, διδάσκει ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν II-III. Πατὴρ Στυλιανὸς Σκούτας, προϊστάμενος τοῦ ἱεροῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Σπυρίδωνος, διδάσκει ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν I.

Χειροτονία, Βιβλιοθήκη. Τὸ Κολλέγιον ἀπεχαιρέτησε τὴν καν Ἄννα Χόκιγκ, πού ὑπηρέτησεν ἐπὶ ἕξ ἔτη ὑποδειγματικῶς. Ὁ νέος βιβλιοφύλαξ εἶναι ὁ Σταῦρος Ἀγορίδης, ἀπόφοιτος τοῦ Κολλεγίου.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Θ. ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ

Δημ. Ἰω. Κωνσταντέλου, *Πενία, Κοινωνία καὶ Φιλανθρωπία στὸν μεταγενέστερο Μεσαιωνικὸ Ἑλληνικὸ Κόσμο*, Θεσσαλονίκη 1994, ἐκδ. «Βάνιας», σελ. 230.

Τὸ βιβλίον εἶχε κυκλοφορήσει γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἀμερικὴ (1992) καὶ

τώρα ἐκδίδεται καὶ στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα σὲ μετάφραση Ἀθανασίας Κοντογιαννοπούλου καὶ ἀποτελεῖ, κατὰ κάποιον τρόπο, συνέχεια τῶν ἐρευνῶν τοῦ γνωστοῦ Πρωτοπρεσβυτέρου - Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου π. Δημ. Κωνσταντέλου, ἐπάνω στὰ θέματα τῆς Βυζαντινῆς Φιλανθρωπίας καὶ Κοινωνικῆς Προνοίας. Τὸ μεγάλο σχετικὸ ἔργο του *Byzantine Philanthropy and Social Welfare* (1968), ἔρριξε νέο φῶς στὴ σχετικὴ ἔρευνα καὶ ἄφησε ὄντως ἐποχὴ (μεταφράστηκε ἀργότερα καὶ στὰ ἑλληνικά, τὸ 1986).

Στὸ παρὸν ἔργο του ὁ σ. μᾶς δίδει τὴ συνέχεια ἐκείνων τῶν σημαντικῶν ἐρευνῶν του, σὲ τέσσερα Μέρη (θὰ προτιμοῦσα Κεφάλαια στὴ μορφὴ τοῦ βιβλίου): α' «Κοινωνικὲς συνθήκες στὸ Μεταγενέστερο Βυζάντιο», ὅπου ἐρευνῶνται οἱ κοινωνικὲς τάξεις καὶ τὰ αἷτια καὶ τὰ εἶδη τῆς πτωχείας· β' «Ἡ ἀντίδραση τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου στὴ φτώχεια», ὅπου παρουσιάζονται ἠθικὲς διδασκαλίαι καὶ παραινήσεις, καθὼς καὶ ἐπαναστάσεις, δημόσιαι διαμαρτυρίαι καὶ ἡ σχετικὴ ἀντιμετώπιση τῆς φτώχειας στὴν Αὐτοκρατορία· γ' «Φιλανθρωπικὲς δραστηριότητες», ὅπου βλέπουμε πῶς ἀντιμετωπίζεται ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν ἢ φιλανθρωπία, τὸ παράλληλο θέμα τῆς φιλανθρωπίας ἀπὸ τοὺς λαϊκοὺς καὶ τὴν ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία. Πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἡ παράγραφος γιὰ τὴ δουλεία, τοὺς δούλους καὶ τὶς σχετικὲς ἀντιδράσεις τῆς Ἐκκλησίας στὴ Βυζαντινὴ κοινωνία· καὶ δ' «Εἰδικὰ Ἰδρύματα» (Ξενῶνες, Νοσοκομεῖα, ὑγειονομικὲς ὑπηρεσίες, ὀρφανοτροφεία, γηροκομεῖα καὶ ἄλλα παρεμφερῆ ἰδρύματα). Ἀκολουθεῖ ἕνας πυκνὸς καὶ συμπερασματικὸς σχεδὸν Ἐπίλογος, Σημειώσεις κατὰ κεφάλαια, Πηγὲς καὶ Βοηθήματα, Κατάλογοι Αὐτοκρατόρων - Πατριαρχῶν, Πίνακες - Χάρτες κ' ἕνας χρησιμώτατος Πίνακας ὀνομάτων καὶ πραγμάτων.

Κάθε φορὰ πὺ διαβάζω ἕνα νέο ἔργο ἢ ἄρθρο τοῦ ἀγαπητοῦ καὶ σεβαστοῦ μου π. Δημητρίου, κατανοῶ περισσότερο γιὰ τὸ οἱ ἄνθρωποι - ἐπιστήμονες πὺ ζοῦν στὸν ἀγιασμένο χῶρο τῆς Ἐκκλησίας ἀγγίζον τὰ προβλήματα τῆς Ἰστορίας (καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Βυζαντίου) μὲ μιὰ εὐαισθησία καὶ μιὰ διευσδυκτικότητα διαφορτικὴ ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Ἡ εὐφυΐα ἢ ἡ ἀντικειμενικότης τῶν ἐρευνῶν τοὺς δυναμώνει νομίζω καὶ ἀπὸ τὴν ἀγιότητα τοῦ ἱεροῦ χώρου καὶ τῶν ἁγίων προσώπων, πὺ τοὺς βοηθοῦν νὰ προσεγγίζον καὶ νὰ ἐρμηνεύουν πρόσωπα καὶ πράγματα μ' ἕναν ἄλλο τρόπο, ὅπου ἡ θεολογία τῆς Ἰστορίας θερμαίνει τὴν ὅλη περιρρέουσαν ἀτμόσφαιρα μ' ἕν' ἄλλο φῶς.

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Ἀδαμαντίου Στ. Ἀνεστίδη: *ΕΚΚΛΗΣΙΑ. Εὐρετήριο τῶμων ΝΑ'* (1974) - *ΞΕ'* (1968), Ἀθήναι 1995, σελ. μ' + 608.

Στὸ μεγάλο σχῆμα τοῦ περιοδικοῦ, καὶ μὲ πρόλογο τοῦ Διευθυντοῦ του, Ὁμοτίμου Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, ἐξεδόθη ἐσχάτως τὸ Β' Εὐρετήριο τοῦ ἐπισήμου δελτίου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος «Ἐκκλησία». Ἀξίζουν συγχαρητήρια στὸν Σεβ. Μητροπολίτη Μεσσηνίας κ. Χρυσόστομο καὶ τὸν Καθηγητὴ κ. Ε. Δ. Θεοδώρου, γιὰ τὴν παντοδαπὴ ἐνίσχυση καὶ θερμὴ συνηγορία γιὰ τὴν

ἔκδοσι τῶν Εὐρετηρίων, χωρὶς τὰ ὁποῖα οἱ τόμοι τῶν ἐκκλησιαστικῶν περιοδικῶν εἶναι φοβερὰ δύσχηστοι - καὶ μόνο γιὰ τοὺς εἰδικούς.

Ὁ συντάκτης τοῦ παρόντος Εὐρετηρίου (ὅπως καὶ τῶν προηγουμένων), διακεκομμένος Φιλολόγος καὶ βιβλιογράφος κ. Ἄδ. α. μ. Στ. Ἀνεσιδῆς, ἔκαμε κ' ἐδῶ θαυμάσια τὸ δύσκολο ἔργο τῆς συστηματικῆς ληματογραφῆσεως καὶ σχολαστικῆς εὐρετηριάσεως. Μὲ τὴν τεράστια πείρα του, ἔφερε εἰς πέρας ἓνα βιβλιογραφικὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο, γιὰ τὸ ὁποῖο δίκαια τὸν εὐχαριστεῖ καὶ τὸν συγχαίρει ὁ Διευθυντὴς τῆς «Ἐκκλησίας» (σελ. κδ'). Καὶ πρέπει νὰ ὁμολογήσει κανεὶς, πὼς πέρα ἀπὸ τὰ ἐπιστημονικὰ μελετήματα τοῦ περιοδικοῦ, ὁ συντάκτης ἔπρεπε νὰ ἔχει συνέχεια στὸ νοῦ του, ὅτι ἡ «Ἐκκλησία» εἶναι ἡ ἐπίσημη «ἔφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως» τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, «στὶς σελίδες τῆς ὁποίας πρέπει νὰ δημοσιεύονται οἱ εἰρηνικῆς ἐπιστολῆς τῶν Προκαθημένων, ἡ ἐπίσημη ἀλληλογραφία τῆς Ἐκκλησίας, οἱ Ἐγκύκλιοι, οἱ Πράξεις, οἱ Κανονισμοί, οἱ Κανονιστικῆς Πράξεις τῆς Διαρκοῦς Ἱερᾶς Συνόδου, οἱ Διοικητικῆς Ἀποφάσεις τῶν Ἱ. Μητροπόλεων» — τὰ πάντα δηλαδή, ὅσα γίνονται καὶ δημοσιεύονται στὸ ἐπίσημο ἐκκλησιαστικὸ περιοδικὸ (σελ. κζ')! Στὰ «Ἐισαγωγικά» τοῦ συντάκτου ἐκτίθενται οἱ ἀρχές καὶ οἱ κανόνες, πού διέπουν τὴ σύνταξη καὶ ἔκδοσι τοῦ Εὐρετηρίου (σελ. κζ'-μ'). Ἐδῶ, στὴ σελ. λε', στὰ «Ἀρχικόμελα», τὸ κενὸ μετὰ τὰ ἀρχικά «Γ.Λ.» πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ μᾶλλον μὲ τ' ὄνομα τοῦ ἀειμνήστου Γ. Λιλαίου, νομικοῦ συμβούλου τῆς Ἱ. Συνόδου.

Τὸ σῶμα τοῦ Εὐρετηρίου ἀκολουθεῖ τὴ δοκιμασμένη καὶ ἱκανοποιητικῆ σειρὰ τῶν Περιεχομένων τοῦ Α' Εὐρετηρίου (τόμ. 1923-1973). Α' Μέρος, Οἱ Πίνακες (Α'-ΙΗ') καὶ Β' Τὰ Εὐρετήρια (Α'-ΙΔ'). Εὐχόμεστε νὰ παρουσιαστοῦν προσεχῶς καὶ τὰ Εὐρετήρια τοῦ «Ἐφημερίου», μὲ τὰ ποιμαντικοῦ ἐνδιαφέροντος σπουδαιότατα περιεχόμενά του.

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Κωνσταντίνου Καβαρνοῦ, *Ἡ ἱερὰ βυζαντινὴ τέχνη*, Ἐκδ. Οἶκος «Ἀστήρ», Ἀθῆναι 1995, σελ. 270.

Μὲ κάποια καθυστέρηση γράφω τὸ σημεῖωμα τοῦτο, γιὰ τὸ βαρῦτιμο βιβλίον τοῦ Καθηγητοῦ κ. Κ. Καβαρνοῦ, πού δίδαξε χρόνια φιλοσοφία στὰ μεγαλύτερα Πανεπιστήμια τῆς Ἀμερικῆς, ἀλλὰ καὶ ἔχει γράψει μὲγάλο ἀριθμὸ βιβλίων, πού εἶναι ἀφιερωμένα σ' ἐκκλησιαστικά, θεολογικά, μοναστικά, βυζαντινὰ θέματα. Ὁ Καβαρνὸς ὑπῆρξε στενὸς φίλος καὶ μαθητὴς τοῦ Φ. Κόντογλου κ' ἔχουν προκαλέσει ἐντύπωση τὰ βιβλία πού τοῦ ἔχει ἀφιερώσει, ἰδιαίτερα οἱ «*Συναντήσεις μὲ τὸν Κόντογλου*». Ἐδῶ καὶ ἀρκετὰ χρόνια ὁ καθηγητὴς Καβαρνὸς εἶναι πρόεδρος τοῦ «Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Νεοελληνικῶν Μελετῶν», πού ἐδρεύει στὸ Belmont, προάστιον τῆς Βοστώνης.

Ἐχει σημασία νὰ δοθεῖ ὀλόκληρος ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου, μαζί μὲ τὸν ὑπότιτλό του: «*Ἡ ἱερὰ Βυζαντινὴ τέχνη*. Ἐκλεκτὰ κείμενα τοῦ Φωτίου

Κόντογλου για τις ιερές τέχνες – εικονογραφία, αρχιτεκτονική, ύμνολογία, μουσική κλπ— κατά την Παράδοσι της Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἐρασιμμένα, διοργανωμένα καὶ γενικὰ ἐπιμελημένα μετὰ προλόγων, εἰσαγωγῆς, σημειώσεων, βιβλιογραφίας, καὶ διανθισμένα μὲ εἰκόνες». Τὸ βιβλίον εἶχε πρωτοεκδοθεῖ στ' Ἀγγλικά τὸ 1957, μὲ τίτλον «Byzantine Sacred Art». Ξαναεκδόθηκε ἄλλες δύο φορές, μὲ περισσότερες σελίδες καὶ κείμενα τοῦ Κόντογλου (1985 καὶ 1992), καὶ τώρα ἐκδίδεται στὰ ἑλληνικά, σὲ μεγάλο σχῆμα, μὲ λαμπρὴ καλλιτεχνικὴ ἔκδοση, μ' ἓνα πλήθος ἀσπρόμαυρες καὶ πολύχρωμες βυζαντινὲς εἰκόνες. Ὁ Καβαρνὸς δίνει ἐδῶ τὸν πιὸ δυνατόν *συγγραφέα καὶ καλλιτέχνη Κόντογλου*, ποὺ ὁμολογεῖ θαρρετὰ: «Ἡ βυζαντινὴ τέχνη γιὰ μένα εἶναι ἡ τέχνη τῶν τεχνῶν. Πιστεύω σὲ αὐτήν, ὅπως στὴ θρησκεία... Μονάχα ἡ τέχνη αὐτὴ θρέφει τὴν ψυχὴ μου, μὲ τις βαθειὲς καὶ μυστηριώδεις δυνάμεις τῆς· αὐτὴ σβύνει τὴ δύση ποὺ αἰσθάνομαι μέσα στὴν ξερὴ ἔρημο ποὺ μᾶς ζώνει... Μπροστὰ στὴ βυζαντινὴ τέχνη, οἱ ἄλλες μοῦ φαίνονται ἀλαφρές, τυρβάζονται περὶ πολλά, ἐνῶ ἕνός ἐστι χρεία» (σελ. 27). Τὸ βιβλίον προβάλλει μὲ λαμπρὸ τρόπο τῆς ιδέας τοῦ Κόντογλου γιὰ τις λεγόμενες λειτουργικὲς τέχνες τῆς Ὁρθοδοξίας, καί, στὶς μέρες μας, ἡ προσφορά του εἶναι πιὸ πολὺ ἀπὸ ἀναγκαία.

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Κωνσταντίνου Ἰ. Μάρκου, *Ἀκριτικὰ Δημοτικὰ Τραγούδια (Σὲ βυζαντινὴ καὶ εὐρωπαϊκὴ μουσικὴ σημειογραφία)*, Ἀθήνα 1995, σελ. 374.

Ὁ κ. Μάρκος εἶναι γνωστὸς συγγραφέας καὶ μουσικολόγος καὶ ἔχει ἐκδώσει ὡς τώρα σημαντικὰ βιβλία ποὺ ἀναφέρονται στὴν Ἐθνικὴ ἑλληνικὴ μουσικὴ, δηλ. στὴ βυζαντινὴ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ καὶ στὰ Δημοτικὰ μας τραγούδια. Εἶναι φιλόλογος καὶ θεολόγος, ἀλλὰ καὶ πρωτοψάλτης, ποὺ σημαίνει πὼς ἔχει τὸν ἀπαραίτητον ὄπλισμόν γιὰ νὰ προσεγγίσει τοὺς θησαυροὺς τῆς ἐθνικῆς μας μουσικῆς. Τὸ κάνει αὐτό, πρέπει νὰ ὁμολογήσουμε, καὶ μὲ ζῆλον καὶ μὲ γνώση, ὅπως ἔδειξαν τὰ βιβλία του, ἰδιαίτερα γιὰ τὰ Δημοτικὰ Τραγούδια Κονιάκου Δωρίδος καὶ γιὰ τὸν Ἀκάθιστον Ὑμνον. Σήμερα μᾶς προσφέρει τὸν Α' τόμον μιᾶς μεγάλης συλλογῆς ἀπὸ τὸν κύκλον τῶν Ἀκριτικῶν Δημοτικῶν Τραγουδιῶν. Εἶναι καὶ τοῦτο τὸ βιβλίον του σὲ βυζαντινὴ καὶ εὐρωπαϊκὴ μουσικὴ σημειογραφία, ἐπομένως, προσιτὸ καὶ πολύτιμο καὶ γιὰ τοὺς γνώστες τῆς βυζαντινῆς, ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς γνώστες τῆς εὐρωπαϊκῆς μουσικῆς.

Μετὰ τὸν καταποπιστικὸ καὶ «θερμουρογὸ ζῆλον» τοῦ Προλόγου, ὁ συγγραφέας ἐκθέτει στὴν Εἰσαγωγή του (σελ. 9-52) ὅλες τις σχετικὲς πληροφορίες γιὰ τὸν εἰδικὸν μὰ καὶ τὸν ἀπειρο ἀναγνώστη (τί καὶ ποιά εἶναι τὰ Ἀκριτικὰ Τραγούδια, ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργον τῶν Ἀκριτῶν, ἱστορικὰ πρόσωπα τῶν Ἀκριτικῶν Τραγουδιῶν, στίχοι καὶ ρυθμοὶ τῶν Α. Τ., ἤχοι τῶν Α. Τ. κ.λπ.). Ὁ συγγραφέας μᾶς δίνει ὅλα τὰ τραγούδια στὴν βυζαντινὴν πρῶτα καὶ μετὰ στὴν εὐρωπαϊκὴν σημειογραφία, καὶ ἀπὸ κάτω τὸ ὑπόλοιπον κείμενον τοῦ τραγουδιοῦ. Στὴ συνέχεια, ὅταν ὑπάρχουν καὶ ἄλλες παραλλαγές, τίς δίνει

ἀριθμῶντας τις καὶ δίνοντας στοιχεῖα γιὰ τὴν καταγωγὴ τους. Στὸν Α' αὐτὸ τόμο ἔχουμε 17 ἐνότητες: 1. Τοῦ μικροῦ βλαχόπουλου, 2. Ἀντρειωμένη κόρη, 3. Ὁ Κωνσταντῖνος, 4. Τῶν Ἐννιά Ἀδερφῶν, 5. Ὁ ὕπνος τοῦ ἄγουρου καὶ ἡ λυγερή, 6. Τοῦ Κάστρου τῆς Ὠριάς, 7. Τραγούδια τοῦ Διγενῆ (σὲ 5 ὑποδιαιρέσεις), 8. Τοῦ Πορφύρη, 9. Τοῦ γιοῦ τοῦ Ἀνδρονίκου, 10. Ὁ Ἀνδρόνικος καὶ ὁ μαῦρος του, 11. Τοῦ Τσαμαδοῦ, 12. Ὁ Κωνσταντῆς καὶ ὁ μαῦρος του, 13. Ὁ Γιάννης καὶ ἡ καλή του, 14. Κόρη τῆς ἀστραπῆς καὶ ὁ Δράκος, 15. Ὁ Κωνσταντῖνος ὁ μικρός, 16. Τραγούδια ἀρπαγῆς τῆς γυναίκας, καὶ 17. Διάφορα ἀκριτικά.

Εἶναι ἀξιοσημείωτος ὁ ἀριθμὸς τῶν Πηγῶν καὶ Βοηθημάτων (43 τὸν ἀριθμὸ), καθὼς καὶ οἱ Πίνακες - Εὐρετήρια, ποὺ καθιστοῦν πολὺ εὐχρηστο τὸ βιβλίον: 1. Ἀλφαβητικὸς πίνακας τραγουδιῶν, 2. Κατὰ περιοχῆ, 3. Κατ' ἦχον, 4. Κατὰ ρυθμὸ, 5. Πίνακας συγγραφέων, 6. Κυρίων ὀνομάτων, καὶ 7. Τοπωνυμίων.

Περιπτέυει νὰ τονίσουμε πόσο πολύτιμες εἶναι παρόμοιες συλλογές, ἰδίως ὅταν γίνονται μὲ τὴ γνώση, τὴ σύνεση, τὴν προσοχὴ καὶ τὸ μεράκι τοῦ κ. Κ. Ἰ. Μάρκου. Περιμένουμε σύντομα τὴ συνέχεια τοῦ ἔργου, γιὰ νὰ πλουτιστεῖ καὶ νὰ καταγραφεῖ σωστὰ ἡ ἐκκλησιαστικὴ καὶ δημοτικὴ μας παράδοση, ποὺ τρέφουν τοὺς γνήσιους ἐκτελεστὲς (ὄργανοπαίχτες καὶ τραγουδιστὲς) μὲ «ἄρτον καὶ οἶνον» εὐφραίνοντα καὶ στηριζόντα τὶς καρδιὲς τῶν Ἑλλήνων.

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Χαράλ. Μ. Μπούσια, *Ἱεραὶ Ἀκολουθίαι τοῦ ἐνδόξου ὀσιομάρτυρος Νικολάου τοῦ Νέου, τοῦ ἐν Βουνένις*, Ἀθήναι 1995, σελ. 254.

Ὁ γνωστὸς δρ. τῆς Χημείας καὶ δόκιμος ὕμνογράφος κ. Χαρ. Μπούσιας εἶναι πολυγραφώτατος ἤδη συγγραφεὺς στὸ χῶρο τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως. Προικισμένος ἄνωθεν μὲ τὸ χάρισμα τοῦ ὕμνογράφου, παρὰ τὴν ἐνασχόλησή του μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ συγγραφή καὶ διδασκαλία στὸν κλάδο του, ἀλλὰ καὶ τὰ οἰκογενειακὰ βάρη του (ὡς πολύτεκνος), ἔχει δώσει ἕνα πλῆθος Ἀκολουθιῶν, ΚΔ' Οἴκων, Παρακλητικῶν Κανόνων κ.ἄ. ὕμνογραφημάτων, ποὺ ἐγκρίνονται ἀπὸ τὴν ἀρμόδια Συνοδικὴ Ἐπιτροπὴ καὶ ἐκδίδονται ἀπὸ τοὺς ἐνδιαφερομένους ἱεροὺς ναοὺς, ἐνορίες, ἱερῆς Μητροπόλεις, γιὰ νὰ καλύπτονται οἱ ἐκκλησιαστικὲς λειτουργικὲς ἀνάγκες. Ὁ κ. Μπούσιας, μαζὶ μὲ τὸν ὀσιολογιώτατο Μοναχὸ Ἀθανάσιο Σιμωνοπετρίτη, ὕμνογράφο τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, εἶναι οἱ πρὸ γνωστοὶ (καὶ οἱ πρὸ δόκιμοι, ἴσως) ἀπὸ τοὺς ζῶντες ὕμνογράφους μας στὸν χῶρο τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας — στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα, τοῦλάχιστον.

Ὁ κ. Μπούσιας μᾶς προσφέρει μὲ τοῦτο τὸ πολυτελέστατα καὶ σὲ δίχρωμη ἐκτύπωση ἐκδομένο ἔργο του, ὅλες τὶς ὕμνογραφικὲς συνθέσεις του γιὰ τὸν ἅγιο Νικόλαο τὸν Νέο Ὀσιομάρτυρα, ποὺ μαρτύρησε στὰ χρόνια τοῦ Λέοντος τοῦ ΣΤ', τοῦ Σοφοῦ, στὰ Βούνενα τῆς Θεσσαλίας (τὸν ι' αἰ.). Προηγήθηκαν πολλὲς μελέτες καὶ ἐκδόσεις Ἀκολουθιῶν (ἀπὸ τὸν ιζ' αἰ. κ.έ.), ἀλλὰ ὁ τόμος τοῦτος εἶναι ὁ πλουσιώτερος σὲ ὕμνογραφήματα, γιὰ ποικίλες

γορτῆς καὶ μὲ διάφορα εἶδη ἐκκλησιαστικῶν ἀσμάτων, γραμμῶν μὲ ζῆλο καὶ θερμὴ πίστη, μὲ αἴσθημα καὶ μέθεξι στὰ ἐξυμνούμενα καὶ γεραιρόμενα ἑορταστικὰ γεγονότα. Ἴδου τὰ περιεχόμενα τοῦ τόμου: 1) Ἀκολουθία προεόρτιος τοῦ ἁγ. Νικολάου. 2) Ἀκολουθία τοῦ ἁγ. Νικολάου. 3) Ἀκολουθία τῶν Συνάθλων τοῦ Ἁγίου. 4) Κανὼν Παρακλητικὸς εἰς τὸν Ἅγιον. 5) Χαιρετιστήριοι Οἴκοι εἰς τὸν Ἅγιον. 6) Ἐγκώμια εἰς τὸν Ἅγιον. 7) Μεγαλυνάρια κατὰ τὸ «Ἀκατάληπτον ἐστὶ» εἰς τὸν Ἅγιον. 8) Ἀκολουθία Μικροῦ Ἁγιασμοῦ (διὰ τοῦ Ἁγίου). 9) Βίος καὶ Πολιτεία τοῦ Ἁγίου. 10) Διάδοσις τῆς Μνήμης τοῦ Ἁγίου. 11) Ὁ Ἅγιος στὴν Τέχνη. 12) Ὁ Ἅγιος στὰ Γράμματα. 13) Βιβλιογραφικὲς ὑποσημειώσεις. 14) Μουσικὸν Παράρτημα. Στὸ Μουσικὸ Παράρτημα (σελ. 227-250) περιέχονται τὰ σπουδαιότερα ἰδιόμελα καὶ δοξαστικὰ σὲ βυζαντινὴ παρασημαντικὴ - σημειογραφία, σύνθεση (κατὰ τὰ παραδοσιακὰ πρότυπα καὶ τὸ κατανυκτικὸ βυζαντινὸ ὕφος) τοῦ πρωτοψάλτου καὶ μουσικοδιδασκάλου Θεοδώρου Σακελλαρίου.

Ὁ τόμος περιέχει καὶ πολλὰς βυζαντινὰς εἰκόνες καὶ φωτογραφίες τῶν ἱερῶν Ναῶν, ποὺ ἔχουν κτιστεῖ πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγίου Νικολάου, ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ χρόνια ἴσαμε σήμερα, καὶ τέρπει παντοδαπῶς ὄλες τὶς πνευματικὰς αἰσθήσεις τῶν φιλακολούθων καὶ φιλαγίων ἀναγνωστῶν, ἀπανταχοῦ τῆς Οἰκουμένης. Εἶν' ἓνα ἔργο ἀξιο πολλῶν ἐπαίνων, ποὺ θὰ πληρώσει λειτουργικὰ κενὰ στὴ λατρεία μας. Δὲν πρέπει νὰ λείπει ἀπὸ τὰ Μοναστήρια καὶ τοὺς ἱεροὺς Ναοὺς μας.

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

M. Is. Nomidis, *KAHRIÉ - DJAMI. Mosaïques et Fresques de l' Église du couvent de Chora*, Athènes 1995, σελ. 124.

Ἡ μελέτη, γραμμῆν καὶ ἔτοιμη πρὸς ἔκδοσιν ἀπὸ τὸ 1947, εἶναι κατατεθειμένη, μαζί μὲ ἄλλα ἔργα τοῦ ἀειμνήστου ἐρευνητοῦ, στὸ «Κέντρον Ἐρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ» τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Τὸ Κέντρον εὐχαρίστως παρεχώρησε τὴν ἔτοιμη μελέτη στὸ «Σύνδεσμο Μεγάλου σχολιτῶν», ὁ ὁποῖος τὴν ἐξέδωκε σήμερα, μὲ τὴ φροντίδα καὶ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Διευθυντοῦ τῆς «Καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς» κ. Ἀδαμ. Ἀνεστίδη. Ὁ τόμος αὐτὸς τῶν «βυζαντινῶν μελετῶν» τοῦ ἀειμνήστου Μ. Ἰσ. Νομίδη ἀνοίγει τὴ σειρὰ τῶν «Ἀναλέκτων» τῆς «Καθ' Ἠμᾶς Ἀνατολῆς», ποὺ εὐχόμεσθε νὰ συνεχιστεῖ δίχως ἐμπόδια. Στὸ χειρόγραφο τοῦ συγγραφέα πρέπει νὰ ὑπῆρχαν σχέδια καὶ βυζαντινὰ κοσμήματα, μὰ γιὰ λόγους τεχνικοὺς δὲν χρησιμοποιήθηκαν ἐδῶ.

Τὸ ἔργο, γραμμῆνο σὲ ἄπογα γαλλικά, περιγράφει ἀναλυτικὰ ὄλες τὶς συνθέσεις μωσαϊκῶν καὶ τοιχογραφιῶν τῆς περιώνυμης Μονῆς Χώρας (Καχριε - Τζαμί). Εἶναι βιβλίον ποὺ ἀπευθύνεται ὄχι μονάχα στὸν εἰδικὸ ἐπιστήμονα, μὰ σ' ἓνα εὐρύτερον κοινόν, ποὺ θὰ ἤθελε νὰ μάθει (περισσότερα ἀπ' τοὺς τουριστικοὺς ὁδηγοὺς) γιὰ τὰ ἐξαισία μνημεῖα τῆς βυζαντινῆς τέχνης τῆς Μονῆς τῆς Χώρας.

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Πρωτοπρεσβ. Εὐαγγέλου Γ. Παχυγιαννάκη, *Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου ἐνδόξου Νεομάρτυρος Μάρκου τοῦ Κρητός*, Ἁγ. Νικόλαος Κρήτης 1996, σελ. 46.

Προικισμένος μὲ πολλὰ τάλαντα ὁ π. Εὐάγγελος Παχυγιαννάκης, συχνὰ μᾶς ξαφνιάζει μὲ τοὺς νέους πνευματικὸς καρπούς του. Θεολόγος, ἀγιογράφος, ποιητὴς καὶ (μὲ τὸ νέο βιβλίον του) ὕμνογράφος, προσφέρει πάντοτε τὴ γενναία συμβολὴ του στὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας μας. Βέβαια, κατὰ καιροὺς βλέπουμε στὸ λαμπρὸ περιοδικὸ «*Ἐκ Πέτρας*» ποὺ διευθύνει, διάφορα ὕμνογραφήματα καὶ ποιήματα, ὅμως ἐδῶ ἔχουμε μιὰ ὀλόκληρη Ἀκολουθία, μὲ Ἑσπερινὸ καὶ Ὅρθρο, Κανόνα (μὲ ἀκροστιχίδα: «*Μᾶρκον Νεομάρτυρα κυδαίνω. Εὐαγγέλου*»), κατασκευτικὸ Συναξάρι, βιβλιογραφία καὶ «*Μουσικὸν Παράρτημα*» μὲ συνθέσεις τοῦ ἴδιου, ποὺ εὐωδιάζει εὐοσμον βυζαντινὸν θυμίαμα στὴ μνήμη τοῦ Ἁγίου (ιδ' Μαΐου).

Τὸ βιβλίον εἶναι κατακοσμημένο μὲ βυζαντινὲς εἰκόνες καὶ βινιέτες ποὺ τεχνούργησε ὁ ἴδιος ὁ ὕμνογράφος καὶ εἶναι χάρισμα νὰ τὸ βλέπει κανεὶς καὶ νὰ τὸ ψάλλει! Ἴδου τὸ Κοντάκιον, πρὸς τὸ *Ἡ Παρθένος σήμερον*:

*Ἐωσφόρος ἔλαμψεν ἡ σὴ σεβάσμιος μνήμη,
ἐν ἐσχάτοις ἔτεσι, Νεομαρτύρων τὸ κλέος·
στήσας γὰρ, τρόπαια νύκας κατὰ τῆς Ἁγαρ,
ἔφερες, τομὴν ἀνέχενος γνώμη ἀτρέπτω·
διὰ τοῦτό σε τιμῶμεν,
Χριστοῦ ὀπλίτην, Μᾶρκε, πανέντιμον.*

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Σωτ. Ν. Καδᾶς, *Τὰ σημειώματα τῶν χειρογράφων τῆς μονῆς Διονυσίου Ἁγίου Ὁρους*. Ἐκδοσὴ Ἱερᾶς Μονῆς Διονυσίου, Ἁγιον Ὅρος 1996, σσ. λβ' + 420 + Πίνακες 30.

Πάντοτε ἡ Παλαιογραφία ἔδινε σημασίαν στὰ σημειώματα τῶν χειρογράφων, τὶς τελευταῖες ὅμως δεκαετίες ἐγκαταλείφθηκε ἡ ἐκλεκτικὴ παράθεσις τοῦ παρελθόντος καὶ καθιερώθηκε ἡ πρακτικὴ τῆς συνολικῆς καταγραφῆς τους (εἴτε στοὺς περιγραφικοὺς καταλόγους χειρογράφων, εἴτε σὲ αὐτοτελεῖς ἐργασίες, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν corpus τῶν σημειωμάτων ἐπὶ μέρος συλλογῶν χειρογράφων). Ὁ Σ. Καδᾶς στὸν τομέα αὐτὸ διαθέτει ἀρκετὴ ἐμπειρία, ἀφοῦ στὸ παρελθὸν παρουσίασε 4-συλλογὲς-σημειωμάτων-(μονῶν:-Ξηροποτάμου, Ξενοφάντος, Σίμωνος Πέτρας, Ζωγράφου).

Ἡ παρούσα ἐργασία εἶναι μιὰ πλήρης συλλογὴ τῶν σημειωμάτων, ὅπως ἐμφανίζονται στὰ χειρόγραφα τῆς μονῆς Διονυσίου τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Ἡ ἐκδοσὴ εἶναι διπλωματικὴ (τὰ κείμενα διατηροῦνται ὅπως ἔχουν). Κάποιες ἐξαιρέσεις τοῦ κανόνα περιγράφονται ἀπὸ τὸν ἐκδότη. Τὰ σημειώματα ἐκάστου χειρογράφου κατατάσσονται σὲ τρεῖς κατηγορίες, ἤτοι σὲ σύγχρονα βιβλιογραφικὰ σημειώματα (B), νεώτερα βιβλιογραφικὰ σημειώματα (Bβ) καὶ

νεώτερα σημειώματα (Ε). Ἡ συλλογὴ τῶν σημειωμάτων (κατ' αὐξοντα ἀριθμὸ χρονογράφων) καταλαμβάνει τὶς σσ. 1-345, στὶς ὁποῖες φιλοξενοῦνται καὶ 650 ὑποσελίδες σημειώσεις τοῦ ἐκδότη. Οἱ τελευταῖες παρέχουν στὸν ἀναγνώστη ποικίλες χρήσιμες πληροφορίες καὶ διευκρινήσεις. Ἡ ἐκδοσις εἶναι λειτουργικὴ καὶ εὐχρηστὴ, ἀφοῦ πλαισιώνεται ἀπὸ Πρόλογο (σσ. ια'-ιδ'), Συντομογραφίαις (σσ. ιε'-ιη'), Εἰσαγωγῇ (σσ. ιθ'-λβ'), πίνακα μὲ τὶς Χρονολογίαις σημειωμάτων (σσ. 347- 356), Εὐρετήριο (ὀνομάτων καὶ πραγμάτων) (σσ. 359-417) καὶ Πίνακες (πανομοιότυπα) (1-30). Ὁ ἀναγνώστης ὀφείλει νὰ μελετήσῃ μὲ προσοχὴ τὴν Εἰσαγωγὴν, ὄχι μόνον γιὰ νὰ πληροφορηθεῖ τὴ Μέθοδο τῆς ἐκδόσεως, ἀλλὰ καὶ ν' ἀντλήσῃ χρήσιμα στοιχεῖα γιὰ τὴ μορφή, τὴν ἐκτασὴ, τὴ γλῶσσα, τὴ γραφὴ καὶ τὸ περιεχόμενον τῶν σημειωμάτων.

Πολύτιμο πραγματικὰ εἶναι τὸ Εὐρετήριο (ὀνομάτων καὶ πραγμάτων), τὸ ὁποῖο ἀπαλλάσσει εἰδικοὺς ἐρευνητῆς ἀπὸ τὸν κόπο νὰ διαβάσουν ὀλόκληρο τὸ βιβλίον (αὐτοὶ θὰ μετανιώσουν!) καὶ παρὰ ταῦτα ν' ἀντλήσουν εὐκολὰ τὶς πληροφορίες ποῦ θέλουν. Στὸ τμήμα αὐτὸ ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ ἐπισημάνει κάποιες ἐλλείψεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ὑπογραμμίζουμε τὶς κατωτέρω:

α) Τὸ Εὐρετήριο θὰ ἦταν λειτουργικότερον, ἂν περιεῖχε καὶ ὄρους καθ' ὀμάδας (π.χ. αἰνίγματα, βραχέα χρονικά, πολυχρονισμοί).

β) Σὲ κάποια λήμματα ἢ ἀποδελτίωση δὲν εἶναι ἐξαντλητικὴ. Π.χ. Ἰερειμίας πρ. Μπελιγραδίου: Πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ σελίδες 141, 243, 247, 269, 271, 306, 307, 308.

γ) Δὲν καταβλήθηκε ἰδιαίτερη προσπάθεια ταυτισμοῦ ὁμώνυμων προσώπων, ὅταν στὰ σημειώματα δὲν παρέχονται πολλὲς πληροφορίες γι' αὐτὰ. Ἔτσι σ' ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ λήμμα φιλοξενοῦνται διαφορετικὰ πρόσωπα ἢ δὲν δίνονται πλήρη στοιχεῖα γιὰ τὰ πρόσωπα. π.χ. Ἀκίνδυνος [Γρηγόριος], Ἀνδρόνικος αὐτοκράτορας (δύο διαφορετικοί), ἀρχιστράτηγος (Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ), Βαβραῖμ (σ. 52, ὁ Καλαβρός), Ἡλιοῦ καὶ ὄχι Ἡλίας Δρυμῆς, Ἰάκωβος, βιβλ. (Νεασκητιώτης), Ἰωάννης, αὐτ. (ποικίλοι αὐτοκράτορες (Ε', Η'), Καλλίνικος, πατρ. (Δ'), Κάλλιστος, πατρ. (Α'), Μακάριος Τορνόβου (ὁ ἓνας μητρ., ὁ ἄλλος μοναχὸς ἐκ χώρας Τορνόβου), Μιχαὴλ Ραγκαβῆς (αὐτ., Α'), Πέτρος (ποικίλοι).

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς δὲν μειώνουν σὲ καμμιά περίπτωση τὸ μέγεθος τῆς προσφορᾶς τοῦ Σωτ. Καδᾶ. Στὸ ὀγκῶδες βιβλίον του ἔχουν συσσωρευθεῖ κόπος καὶ μόχθος πολὺς. Ἡ ἀνάγνωσις τῶν σημειωμάτων (πολλὲς φορὲς κατογράφων καὶ δυσαναγνώσιμων), ἢ ἀποκρυπτογράφησης κρυπτογραφικῶν, ἢ ἀνίχνευσις, ἢ ἐπιλογὴ καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς σημειωμάτων πρὸς δημοσίευσιν, ἢ συντάξις τοῦ Εὐρετηρίου, ὅλα αὐτὰ ἀπαιτοῦν καὶ κόπον καὶ ὑπομονή. Ὁ Σωτ. Καδᾶς χάρισε στὴν ἐρευνα ἓνα λειμῶνα μὲ πολύτιμον πηγαῖο ὕλικόν. Ἐλπίζω καὶ πιστεύω ὅτι ὁ λειμῶνας αὐτὸς θὰ δώσει ἀφορμὴν σὲ πολλοὺς ἐρευνητῆς ν' ἀσχοληθοῦν ὄχι μόνον μὲ τὰ σημειώματα καὶ τὸ περιεχόμενον τους, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἱστορίαν τῆς μονῆς Διονυσίου, ποῦ εἶναι καὶ εὐχὴ τοῦ ἡγουμένου τῆς ἀρχιμανδριτῆ Πέτρος.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΓΟΝΗΣ